नुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथैकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति । अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौपङ्क्तौ अष्टपदान्यस्येति । तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन । तद्धितेनोक्तत्वाद् वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते । तत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । एकैकशो ददातीति । वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः पदग्रहणेन । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद् वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । प्रपचतिप्रपचति प्रकरोतिप्रकरोतीति । उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं चेति वक्ष्यते । तत्पदद्विर्वचने यथा स्यात् वाक्यद्विर्वचने मा भूत् । मह्यंग्रहीष्यति मह्यंग्रहीष्यति मामभिव्याहरिष्यतिमामभिव्याहरिष्यतीति । कथं चात्र द्विर्वचनम् । छान्दसत्वात् । स्वरोपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति । उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् । पदस्य पदादिति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थमनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उभयं क्रियते तत्रैव । इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचनं यथा स्यात् । द्विः प्रयोगो मा भूदिति । किञ्च स्यात् ।

यथा त्रिदशा इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थोऽन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्मास्ततः समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः समासेनाभिव्यक्तत्वादिति । यत्र चेति । यो न रूढिशब्दः । एकैकविचिता इति । एकैकेन विचिताः । अन्योन्यसहाया इति । अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः । अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः । अथ वेति । न चाप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसम्भवः । गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याप्रयोगो रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम् । तद्धितेनेति । तद्धितस्य स्वार्थिकत्वाद् अभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया । एकैकश इति । केचिदाहुरल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्ययो, ऽन्ये त्वाहुरेकैकमेकैकस्मै ददाति कर्मसम्प्रदानवीप्साद्वयप्रतिपादनाय शस्द्विर्वचने भवत इति । तदयुक्तम् । एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याभिधानाऽसम्भवात् । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति । आधारवीप्सयाधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाभावः । यत्र चेति । अडादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनेपि परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यताप्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः । वीप्सयात्र नित्यत्वं लक्ष्यते । मह्यमिति । आबाधे चेति द्विर्वचनमित्याहुः । कथमिति । आबाधस्यासम्प्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसङ्गः । स्वरोपीति । अनुदात्तत्वाभावे प्रकृतिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । सर्वस्येत्यपनीय पदस्येति क्रियमाणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते । इहार्थमेवेति । ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्र-

आम पचासि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न स्यात्। इह च पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्। यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनम् । राजाराजा । वाक्वाक् । पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति । इदमिह सम्प्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपादीनि । पूर्वत्रासिद्धे नलोपादीनि। सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति

तीनिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजनं कस्मान्न भवति उच्यते । नित्यवीप्सयोरित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपान्नित्यवीप्सयोर्यो वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत इति प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवनाद्विशिष्टषष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः । पक्षद्वयसम्भवे तु षष्ठीनिर्देशेन षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषोपस्थानाद् द्विप्रयोगो निवर्तते । द्वे इत्येतावत्युच्यमाने संख्येयमुच्चारणं यद्यपेक्षते शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत इति । तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावायोगाद् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः । यदा तु शब्दरूपं संख्येयं तदा द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायेत । अथैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवति । अभ्यासाच्चेत्यनेनाभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाल्लिङ्गात् । न हि स्थाने द्विर्वचने ऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः सम्भवति । शब्दान्तरत्वादादेशस्य स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्येत न तु तदवयवः । एकान्तरतेति । आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनात् । तथा चोक्तम् । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानादिति । ऋषिसहस्रमेकां कपिलां दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नास्तेन एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणात्वान्न तआनीयन्ते । तत्र आमशब्दो निपातत्वादाद्युदात्त एकस्य पचासशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो द्वितीयस्यानुदात्तं चेति आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते प्रतिषिद्धे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् । प्लुतस्याप्युदात्तत्वम् । अथ स्थाने द्विर्वचने कथमेकान्तरता यावतैकस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते । उच्यते । एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम् । पौनःपुन्यमिति । पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात् पुनःपुनःशब्दाद्भावे प्रत्ययो यथा नानात्वमिति नानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात् । पौनःपुनिक इति । पुनःपुनर्भव इति कालाट्ठञ् । तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वे ऽप्यर्थवतः समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम् । स्यादेतदनुत्पन्न एव सुपि पुनःशब्दस्य नित्यता युक्ताक्रियाप्रधानस्याव्ययस्य द्विःप्रयोगो विधास्यते ततो सुबन्तसमुदायत्वादव्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य । तच्च न । द्विर्वचनस्य नित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकत्वम् । ननु स्थान्येव सुबन्तत्वाद् न प्रातिपदिकम् । नैतदस्ति । सुब्लुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गात्, अन्यथा प्रातिपदिकत्वाभावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावान्निषेधो न कर्तव्यः स्यात् । रा-

सम्प्रधारणा । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यामि तच्चावश्यं वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । द्रोग्धाद्रोग्धा । द्रोढाद्रोढेति । इह तर्हि । बिसम्बिसम् । मुसलंमुसलम् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इत्येवमेतद्विज्ञायते । इह तर्हि नृभिर्नृभिः । रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । समानपद इत्युच्यते । समानमेव यन्नित्यम् । न चैतन्नित्यं समानमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ वा पुनरस्तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम् । ननु चोक्तमाम् पचासिपचचि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । सुप्तिङन्तं पदं यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुप्तिङन्तं च पदम् । ननु चैकैकस्मादेवात्र सुप्तिङ्विधिः । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा । कुत एतत् । शास्त्रहानेः । एवं हि

जाराजेति । पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तदवयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः । अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षं च चोद्यसमाधाने । नलोपादीनि हि पदत्वमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गमेवं विभाषिता अपि विधयोऽन्तरङ्गाः । विभाषिता इति । ननु न ह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते धात्वाकृतिः प्रत्ययाकृतिश्चैकैव प्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति । यथा गवां स्वाम्यश्वेषु चेति । नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा शक्या चात्र युगपदेकत्र प्रयोगे सा विधातुमिति तस्याः प्रसङ्ग एतन्न्यायानपेक्षया चैतदुच्यते । आदेश इति । सकारस्यादेशस्य षत्वं न त्वादेशावयवस्य प्रत्ययो यः सकार इति । आदेशानुरोधेनैतदुक्तं प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य षत्वं व्यवस्थापयिष्यते । नृभिर्नृभिरिति । स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वाद्णत्वप्रसङ्गः । समानमेवेति । यत्र निमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्र णत्वमिह तु वीप्साभावे द्विर्वचनाभावान्नृभिरिति रेफं पूर्वमन्तरेणापि नकारस्य प्रयोगात्सर्वदा समानपदस्थत्वाभावः । अथ वा स्थानिवद्भावादेकपदत्वं तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेशः । समानग्रहणमिति । रषाभ्यां नो णः पद इत्येव वक्तव्यं तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थमाश्रीयत इत्यत्र णत्वं न भवति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति । अर्थरूपसामान्यात्स एव पच्शब्दः स एव च तिङिति यः पूर्वस्मात्तिङ् विहितः स परस्मादपि यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि तदादिग्रहणं चानुवर्त्तते । तेन पचसिपचसीति समुदायः पच्छब्दादिः पदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम् । ननु चेति । ततो नैकं पदम् । समुदाय इति । यथा समुदायस्यावयवानां चैकात्वे तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां पपाचेति तथेहापि पदसंज्ञा । एवं

शास्त्रमहीनं भवति। यदप्युच्यते इह पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवं समर्थादित्येवं भविष्यति। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति। यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति॥

नित्यवीप्सयोः॥ २॥ इह कस्मान्न भवति। हिमवान्। वाडवः। पारिपात्रः। समुद्र इति। नित्ये द्वे भवत इति प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्याकाशमिति। अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते। तद्यथा। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति।

हि शास्त्रमिति। प्रत्यवयवं तु पदसंज्ञायां पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हीनं स्यात्। तदादिग्रहणानुवृत्तिश्चानर्थिका स्यात्। मा भूदेवं समर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौ द्वैतं विभक्त्यन्ताद्वोत्पत्तिः तदवयवात्प्रातिपदिकाद्वेति तत्र विभक्त्यन्तादुत्पत्तिरिति पक्ष आश्रीयते समुदायश्च पूर्वोक्तेन न्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा। अथ वेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिस्तथाऽप्यप्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात् तद्धितोत्पत्तिः। कुतः कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययलक्षणत्यब्भावे अण्प्रत्ययः॥ १॥

नित्यवीप्स॥ इहेति। यदा नाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यते ऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदात्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणे ऽप्याभीक्ष्ण्यमङ्गीकृतं न तु कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः शब्दान्तरसन्निध्यनपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थोऽविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्। येषां च प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्यास्तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च नित्यं कौटिल्ये गतौ ध्रुवमपाय इत्यादिनिपातनाच्छक्यो द्विर्वचनाभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं कूटस्थेष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत यस्माद्व्ययो न क्रियते। तथा चोच्यते। कूटस्थं राशिं कुरु नास्माद्व्ययः कर्त्तव्य इति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या इत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालित्वे ऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते। तदिति। आभीक्ष्ण्यवचन एवात्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः कूटस्थग्रहणे हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थे एव द्विर्वचनं स्याद् न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं हिमवान् हिमवानित्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः सुबन्तानामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेन तिङन्तानि नानुगृहीतानि स्युराभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति गौणोऽपि चार्थो

तत्र आभीक्ष्ण्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्। अथ किमिदं वीप्सेति। आप्नोतेरयं विपूर्वात् इच्छायामर्थे सन् विधीयते। यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति। कथं तर्हि कर्तृविशेषणमेतत्। वीप्सतीति वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति। कः पुनर्वीप्सार्थः। अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः। अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थः। अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः *। अनवयवाभिधानं

लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि; पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ। यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किमर्थं वार्तिककारः क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यमाभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यमिति वक्ष्यति। क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति। तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य कस्मान्न भवति। उच्यते। क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्ये विषये विहितावपि ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वा तद्विधानम्। प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वार्तिककारः प्रदर्शयति। क्रियासमभिहारश्च द्विविधो; भृशार्थः, पौनःपुन्यं च। तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याप्रसङ्ग एवाभीक्ष्ण्यमपि लोडाभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नोतीति विधीयते। तत्र यङः क्रियासमभिहाराव्यभिचाराभावाद्यङैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य न भवति। यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव पापच्यते पापच्यते इति। लोडपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेति। लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानाद् व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति। द्विर्वचनसहित एव तं द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः। अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति धातुर्हि क्रियावाची क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम्। नैतदस्ति। गृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी तिङन्तस्यैव भवति। न च धातुमात्राद्द्विर्वचनेन नित्यत्वं द्योत्यते इति धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः। 'आप्नोतेरिति' व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरो रूढत्वमबुद्ध्वाह यद्येवमिति। करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां वा व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः। रूढत्वाश्रयेणाह नैष दोष इति। चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम्। नाभिधेया वीप्सा गृह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति। किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो यथा आबाधो गतगत इति दुःखे प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः। वीप्सश्चेत्कर्तेति। अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः। यदा पृथक् सख्यया युक्तानितरेतरयोगमप्राप्तान् सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा वक्तुरिच्छाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यते। कः पुनर्वीप्सार्थ इति। अर्थः प्रयोजनमेवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। अनवयवाभिधानमिति। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति। यथा ब्राह्मणो

वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति । व्रीहिर्यव इति । न वैकार्थत्वाज्जातेः । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । एकार्थत्वाज्जातेः । एकार्था जातिः । एकमर्थं प्रत्याययिष्यामीति जातिशब्दः प्रयुज्यते । अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः । अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । अनेकार्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः जात्याख्यायां द्विर्वचनं न भविष्यति । निवर्त्तकत्वाद्वा * । अथ वा नानेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते किं तर्हि अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्यमिति । सर्वपदगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् * । सर्वग्रहणं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते नावयवस्य । पदग्रहणं चानर्थकम् । पदस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते ना-

---

न हन्तव्य इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते । न वैकार्थत्वादिति । यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ व्यक्तिभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिरुभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः तत्र यथाऽश्वानयने चोदिते ऽचोदितमपि पाशं नान्तरीयकत्वादश्वानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदितायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते तत्तावयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाभावः । एकशेषेऽप्यस्मिन् वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनाद् अनवयवार्थाभिधानाभावात् द्विर्वचनाभावः । ग्रामोग्रामो रमणीय इति तूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः । तथाऽस्मिन् वने वृक्षोवृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं सन्निवेशातिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः । सर्वे वृक्षाः शोभनाः इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्द्विर्वचनाभावः । इह तु सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ता इति यद्यपि कस्मै चित्त्रयो दत्ताः कस्मै चित् पञ्च तथापि प्रयोगाद्वीप्साभावो यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासम्भवान्माषंमाषं दत्त इति द्विर्वचनं भवति । वृत्तिकारैरप्युक्तम् । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाविवक्षितानां पृथक् संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककाला व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः । युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासो यथाऽस्मिन् वने ऽयं वृक्षः शोभनो ऽयं वृक्षः शोभनो इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । वीप्सा प्रयुज्यत इति । वीप्साविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते । निवर्तकत्वाद्वेति नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जातिशब्दानां द्विर्वचनाभावः । द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते नातिबह्विति । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थत्वाद्बहुवचनाभावः । सर्वपदेति । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तः तेषां

पदस्य । सगतिग्रहणं चानर्थकम् । सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थोऽवगम्यते नागतिकस्य । किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते । आहोस्विदेकम् । कश्चात्र विशेषः । वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिः । वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनं न सिध्यति । ग्रामोग्रामः । जनपदोजनपद इति । बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्येकम् । एकाभिधाने ऽसर्वद्रव्यगतिः । एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति । अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम् । ननु चोक्तं वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिरिति । न वा पदार्थत्वात् * । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकार्थैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैतत्प्रातिपदिकम् । यत्तर्हि प्रातिपदिकम् । दृषदृषत्समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तम् । न च प्रातिपदिकम् । अपर आह । न वा पदार्थत्वात् । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । पदार्थत्वात् । पदस्यार्थो वीप्सा । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकार्थैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैतत्प्रातिपदिकम् । यत्तर्हि प्रातिपदिकम् । दृष-

---

द्विर्वचनेनासौ निवर्त्तते न त्ववयवस्यापदस्य गतिसन्निधानावगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेर्वर्जन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाभावः । उच्यते । परेर्द्वे भवत इत्युक्ते समुदायसन्निधौ द्विशब्दः श्रुतः प्रत्यासत्त्या समुदायमेव संख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन । किं पुनरिति । अवयवाभिधानं वीप्सार्थं इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति मत्वा प्रश्नः । ग्रामोग्राम इत्येकवचनं श्रूयते अर्थास्तु बहवस्तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोऽथार्थवशाद्वीप्साविषयस्य शब्दस्य बह्वर्थत्वं यथैकशेषशब्दस्य द्व्यर्थत्वं बह्वर्थत्वं वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वानां बहूनामर्थानां वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधान एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । वीप्सायामिति । सर्वे चेत् ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधिबहुत्वसंख्योपजननादेकवचनमिदं न सिध्यति । एकाभिधाने ऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । पदस्यार्थ इति । निर्ज्ञातसंख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः । उत्तरकालं तु सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनाभावो यथा पश्य मृगो धावतीति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाभावः । न चैतदिति । सुबन्तत्वादप्रत्यय इति प्रतिषेधात् । एतदपीति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापकं मन्यते । अपर आहेति । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते संख्यान्तरेणानाविष्टस्य यत् बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजननादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः । ततो न चैतत्प्रातिपदिकमित्यस्यायमर्थः । संख्यान्तरानाविष्टं प्रातिपदिकमत्र नास्तीति । ए-

दृषद्वत् समित्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् । अथेह कथं भवितव्यम् । पचतिपचतितरां तिष्ठति । आहो स्वित् पचतितरां पचतितरां तिष्ठतीति । पचतिपचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम् । कथम् । द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति । द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्द्विर्वचनं स्यात् । आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । पदस्य द्विर्वचनम् । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथ वा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते । एवं तर्हीह द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चातिशयश्च । न चैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं सम्भवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्त्रधीनं भवति एतस्मिंश्चापि प्रयोक्त्रधीने क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । इह तावत् पचतितरां तिष्ठतीत्येषां प्रसृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशय उच्यते । इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गतिः यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥

तर्हीति । अर्थाभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमिति भावः । एतदपीति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणमेकत्वं तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति निवृत्तं हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति । यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याप्रतीतिः । एकैकमित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति बहुत्वप्रतीतेस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाभावः । एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथेहेति । विनापि चशब्देन पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः । अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहुः । तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्तः पक्त्रन्तरापेक्षया पचति पचतितरामित्यर्थः । नित्यवीप्से चातिशयश्चेति । यद्यप्येते त्रयोऽर्थाः तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तम् । तिङन्तेषु नित्यत्वातिशयौ द्वावर्थौ सुबन्तेषु वीप्सातिशयौ । न चैकस्येति । यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते । नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानासम्भवः । प्रयोक्त्रधीनमिति । नन्वध्युत्तरपदात् खविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयोगः । अवृत्तिजाः वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यदोषः । इनशब्देन वाधिशब्दस्याव्ययीभावः परायत्ततप्रतिपादनपरः । क्वचित्काचिदिति । क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इति अन्तरङ्गं पौनःपुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते । इह त्वाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्धप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विर्वचनात् तरपि सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाव्यम् । ततश्च प्रकारोऽर्थो गम्यते । न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टसिद्धिः ॥ २ ॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ परेरसमासे * । परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । परेर्वर्जन इत्येव सिद्धम् । परेर्वर्जन इत्युच्यते । न चात्र परिर्वर्जने वर्तते । कस्तर्हि । समासः । परेर्वर्जने वावचनम् * । परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः परि-परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशानर्थक्यम् * । असूया-कुत्सनमित्येकोर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चै-कार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्स-यते । ननु च भोः अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति । एवं तर्ह्याह सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥१॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते । न चात्र

परेर्वर्जने ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो वर्षत्रिगर्तानां सम्बन्ध इति परेः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः । कस्तर्हि समास इति । जहत्स्वार्था वृत्तिरिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्तते । अवयवौ त्वनर्थकौ । यदाप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दाद् द्व्यर्थः परिः केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाभावः । अत्र पक्षे न चात्र परिर्वर्जने वर्तत इत्यस्यायमर्थः । शुद्धवर्जने न वर्तते अन्य एव द्व्यर्थः परिः समासे । अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । कस्तर्हि समास इति । समासविषयत्वात्परिरेव समासः । अन्य एव परिर्द्व्यर्थ इत्यर्थः । वाक्ये नित्यत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गादाह परेरिति ॥ ५ ॥

वाक्य ॥ असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद् भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति न ह्यनसूयन्निति । तत्र कुत्सनभर्त्सनाभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपासूया-भावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः । ननु चेति । कोप-मन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात् पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः । अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति अन्तत इति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात् पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहणसमर्थनायाह सामृतैरिति । गुरवो हि हितैषित्वाद-कुप्यन्तोपि भर्त्सनं कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् । विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक् तयोः । निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना ॥ ८ ॥

द्विर्वचनं पश्यामः । एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः * । एकस्य द्विर्व-
चनसम्बन्धेनेति चेत् अर्थनिर्देशः कर्तव्यः । द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति ।
तस्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवत् चेति । न वा वीप्साधिकारात् * ।
न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । वीप्साधिकारात् नित्यवीप्सयोरिति वर्तते । अथ
बहुव्रीहिवत्त्वे किम्प्रयोजनम् । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ । सुब्लो-
पः । एकैकम् । पुंवद्भावः । गतगता । यद्येवम् । सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः * ।
सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । सर्वनामविधौ दोषो भवति । एकैकस्मै ।
न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । सर्वनाम । स्वरः, नन सुसु । नञ्सुभ्या-
मित्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । समासान्तः, ऋक्ऋक् । पूःपूः । ऋक्पूरब्धूःप-

---

एकम् ॥ इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयते अनिर्दिष्टवि-
षय इति मत्वा प्रश्नः । किं पुनरत्रानिष्टं यावता कृतेऽपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भा-
वादपरः सुब् भविष्यति समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थमिति प्रत्ययान्त-
त्वादेक इत्यस्याप्रातिपदिकत्वान्नैव वा सुब्लुक् प्राप्नोति एवं तर्ह्युदाहरणादिकप्रदर्शि-
ता इदं तूदाहरणमेकैकेति, अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति । एकस्येति । द्वे इत्यधिकारात्
द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावे न भवति । द्विर्वचनमप्य-
नेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीति मत्वाह एकस्येति । नवेति । वीप्साशब्दः स्वरित-
त्वप्रतिज्ञानात् पर्वर्जन्य इत्यादावर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्सम्बन्धम-
ननुभूयैवेहोपतिष्ठते सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमानेन
बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते । अथेति । किं
बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वं कार्यमतिदिश्यते अथ किञ्चिदेवेति प्रश्नः । एकैकमिति । सुबन्त-
समुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः ।
गतगतेति । उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषा-
भावः । अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति । न चात्र नित्या संहिता एकैकयेत्येक इत्यव-
ग्रहकरणात् अग्रेअग्रे सूक्ष्म इत्युदाहरणाच्च । ननसुसुइति । आबाधे चेति द्विर्वच-
नम् । ननकरोति सुसु जागर्तीत्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । अथ नञ्सुभ्यामि-
त्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सति केन स्वरेण भाव्यम् । अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति-
समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदा-
त्तत्वं च । तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदा-
त्तत्वमनेन बाध्यते । शास्त्रातिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भा-
व्यमाम्रेडितानुदात्तत्वेन । यथा च नञ्सुभ्यामित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्यानतिदे-
शादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । उच्यते । नञ्-
सुभ्यामित्यत्रैव वनं समास इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते न
तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासान्तोदात्तत्वं
बाधते । ऋक्ऋगिति । समासमात्राद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहु-

थामानक्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । सर्वनामविधौ तावन्न दोषः । उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः, पटुपटुः । पुंवद्भावः, पटुपट्वी । अन्तोदात्तत्वम्, पटुपटुः ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ गुणवचनस्येति किमर्थम् । अग्निर्माणवको गौर्वाहीकः । प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः * । प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः । सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः सम्पद्यन्ते । तेनेहापि प्राप्नोति । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीक इति । सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेष-

---

व्रीहिवद्भावात् प्राप्नोति । उक्तं तत्रेति । विभाषा दिक्समास इत्यतो न बहुव्रीहाविति त्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यतिदेशान्न वर्तते । स्वरसमासान्तयोरिति । स्वरं व्याख्यातम् । समासान्ते व्याख्यायते समासान्ता इत्यत्र समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात् समासान्ताप्रसङ्गः । समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणात्तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते । अन्ये त्वाहुः बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादित्यत ऋक्पूरब्धूरित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणं च सम्बन्धानुवृत्त्यानन्तर्यैर्योगैः सम्बन्धमगच्छदनुवर्तते तदुभयं वाक्यभेदेन सम्बध्यते तेन ऋगाद्यन्तात् समासादकारप्रत्ययो भवति बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वातिदेशादित्यर्थः सम्पद्यते। अथ नेनेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न भवति । पदं समास इत्यतः समासग्रहणसम्बन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपे ऽनुवर्तते इत्यदोषः ॥ १ ॥

कर्म ॥ कालककालिकेत्यादौ न कोपधाया इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाधिकारः॥

प्रकारे ॥ गुणवचनस्येति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणे ऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अग्निर्माणवक इति । अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोऽयमिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं संवृत्तः सम्प्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाभावान्न द्विरुच्यते एवं गौर्वाहीक इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते । प्रकारे सर्वेषामिति । अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः । एवं गोशब्दः साक्षादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यभावः । सिद्धं त्विति । द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः

णत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् । कृत्स्नार्थो विशेष्यते । नैवं विज्ञायते प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति । कथं तर्हि गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति । अथ वा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो गुणवचन इति । कश्च साधीयः । प्रकारे च प्राक् च प्रकारात् । अथ वा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते । सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्त्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते त एवं विज्ञास्यामः । प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन इति । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रअग्रे सूक्ष्माः । स्वार्थे ऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् * । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । अवधार्यमाण इति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि । अनेकस्मिन्निति किमर्थम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहि । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते । अवयवाभिधानं चात्र गम्यते । आतश्चावयवाभिधानम् । यो ह्युच्यते

———————

शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः । ननु वक्ष्यत्येतत् त एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन । इति तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः । उच्यते । इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं सिद्धं त्विति तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते । तत्र प्रकर्षगतिरिति । सामर्थ्याद् गुणवचनत्वे लब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः । प्राक् प्रकारादिति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद्वस्थाविशेषः परिगृह्यते । इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः पटुपटुरिति शुक्ले पटुसदृशः प्रतीयते प्रकारवचने जातीयरित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मतेन गृह्यते ऽन्येषां तु भेदः प्रकारः । अत्र केचिदाहुः । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि द्विर्वचनं भवति शुक्लशुक्लः पट इति । गुणमात्रवाचिनोऽपि शुक्लशुक्लं रूपमिति । अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव द्विर्वचनं मन्यन्ते मूलेमूल इति । अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागाः तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशो ऽधःसंनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः । उपरि सन्निवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेश । नचैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः । स्वार्थे इति । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मात्कार्षापणादिति । अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः । तत्र सर्वे माषा दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साभावः । भिन्नार्थत्वाच्चानेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते । इह भवद्भ्यां माषो देहीति उक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते । माषं माषं देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः । द्वौ देहीति । माषं माषौ माषान् देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत् । माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाभावः प्रदर्शयितव्यः तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनावधारणस्याभावः । माषमेव देहीति । अवधारणमत्रास्तीति प्रतिपादयति । किं

ऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषंमाषं देहीति। माषंमाषमसौ दत्त्वा पुनः शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति। यः पुनरुच्यते इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यो माषं माषं देहीति माषंमाषमसौ दत्त्वा तूष्णीमास्ते। चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् *। अहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्व। न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः। अहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्वेति॥ क्रियासमभिहारे *। क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। पुनीहिपुनीहीत्येवायं पुनाति। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् *। भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति। भोजंभोजं व्रजति। डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम् *। पट-

---

पुनरिति। यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः। इतर आह अनवयवाभिधानमिति। एवं मन्यते वीप्सायां सन्निहितस्यार्थस्य न कस्य चिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः। इमं कार्षापणमिति। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः। चापल इति। आशुप्रतिपादनं चापलम्। अहिरहिरिति। यद्यहमेनं बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाशु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः। न चावश्यमिति। एवञ्च ब्रुवतानेन नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्वतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति। एवं चाहिराहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीत्याहुः। क्रियासमभिहार इति। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य लोटः समुच्चये ऽपि विधानात्क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावाद्यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्। आभिक्ष्ण्य इति। ननु चाभीक्ष्ण्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विर्वचनम्। नैतदस्ति। पुनःपुनः क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम्। तथा हि। भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते। नित्यता क्रियाया अविच्छेदो यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः, न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते। यत्तूक्तं भाष्ये तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते इति। नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थमाभीक्ष्ण्यविषयो यो नित्यशब्दः तस्य ग्रहणमित्यर्थः। तथा च वृत्तिकारा आहुः। यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम्। अन्ये त्वाहुः भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च। तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम्। अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विर्वचनं विधीयत इत्याहुः। अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति सिद्धे आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते। क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति कश्चिद्विपर्यस्येदिति वाक्यद्वयोपन्यासः। डाचीति। विषयसप्तमीयम्। तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृत-

पटपटायति शरशरायति । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम् * । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति । प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे * । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरानयोराढ्यता । सर्व इमे आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यतेति । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य * । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य । अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावः * । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः ।

टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् । ततष्टिलोपः । ततो नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमच्छब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राक् द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाहुः । तदयुक्तम् । पटदित्यादेः कृतटिलोपस्याप्यच्छब्दस्य सम्भवात्तस्माद् डाचीति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया । प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाद् डाचीदं द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहित इति द्वितीया करोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावः । केचित्तु नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपविधानमेवाव्यक्तानुकरणाद् डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः । यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणाद्वेतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव । बहुलग्रहणमात्रान्यैराश्रीयते तेन द्वितीया करोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो डाचीति परसप्तम्यामपि नित्यादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति । पूर्वप्रथमयोरिति । केचिदाद्यादिविवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वाद् द्विर्वचनेनातिशायिको बाध्यत इत्याहुः । तथा हि पूर्वतरं भुङ्क्त इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति सन्देहः । एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्ययमप्यर्थो गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति । पूर्वंपूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीति अर्थः प्रतीयते । अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते आदेरादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः । डतरडतमयोरिति । डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः। आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणायां विषये । तथाहि उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवात् प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति कतराकतरानयोराढ्यतेति । स्वार्थे चैतद् द्विर्वचनम् स्त्रीनिगदो भावः । स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः ऋद्धिः सम्पत् आढ्यतेति । निगद्यत इति निगदः । नौ गदेरप् । स्त्रिया निगदः स्त्रीनिगदः । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः । तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति । समासवद्भावस्तु बहुलम् । तत्र बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक् न भवति नापि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं

अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम् * । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वम्, स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं, नारदपर्वतौ । अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ द्वन्द्वमिति किं निपात्यते । द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्याम्भावो निपात्यते । उत्तरपदस्य चात्वम् । नपुंसकत्वं च वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ॥

पदस्य ॥ १६ ॥ पदात् ॥ १७ ॥ आकुतः पदाधिकारः । प्रागपदान्ताधिकारात् * । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति वक्ष्यति प्राक्पदाधिकारः । अथ पदादित्यधिकारः आकुतः, पदादिति प्राक् सुपि कुत्सनात् । पदादित्यधिकारः

———————

भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । उत्तरपदस्य या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याम्भावः स्यात् । तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आमविधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सम्बध्यत इति सुब्लोपादि न भवति ॥ १२ ॥

द्वन्द्वम् ॥ अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ न त्वत्यन्तसहचरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्याम्भावः, उत्तरपदावयवस्यात्वं समासान्तोदात्तत्वं च भवति ॥ १५ ॥

पदस्य ॥ अथ किमर्थं पदस्येति अधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येवार्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते । कुत्वादीनि त्वेकपदनिबन्धनान्येव । न च भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारो,ऽवयवस्य भत्वेऽपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमाद्वकदि दोग्धरीति । उच्यते । नलोपाद्यर्थं पदाधिकारः । असति हि तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजानावित्यादावपि स्यात् । पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोपः । तथा संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ न तु गोमन्तावित्यादौ मो नो धातोरिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशानावित्यादौ । आकुत इति । कस्य चित्कार्यस्यासिद्धिं मत्वा पृच्छति प्रागिति ।

प्राक्सुपि कुत्सनात् । कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् । यणे-
कादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् * । यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः ।
इह वचने ह्यपदान्तस्याप्राप्तिः * । इह क्रियमाणे अपदान्तस्याप्राप्तिः स्यात् ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति इहैव स्यात् कुमार्यौ किशोर्यौ । इह न
स्यात् कुमार्यः किशोर्यः । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । इहैव स्यात् । वृक्षौ प्ल-
क्षौ । इह न स्यात् वृक्षाः प्लक्षाः । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् * । न
वा ऊर्ध्वं पदाधिकारात् कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः । किङ्कारणम् । पदाधिकारस्य
विशेषणत्वात् । पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी । का तर्हि । विशेषणषष्ठी । किं व-
क्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी । अन्त-
ग्रहणाद्वा नलोपे * । अथ वा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति ॥

अपदान्तस्येति विरोध्युपादानात्प्रागतः पदाधिकारः । प्राक् सुपि कुत्सनादिति ।
यदि त्वत्र पदादित्यनुवर्तेत देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः
स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र । यणेकादेशस्वर इति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो-
ऽनुदात्तस्येति यणाश्रयः स्वर एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्वरश्चेडाया वेत्य-
स्मात्परौ कर्तव्यौ । इह वचने हीति । पदस्येति स्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्यण् ततः
परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः । एवमु-
दात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्त आदेश इति स्यात् । कुमार्य
इति । हलः स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावः । नेति । इह पद-
स्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोगं सम्बन्धविशेषे ऽवतिष्ठते ।
क्वचित्स्थानेषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी तत्र यणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिवि-
शेषणार्थं न तु कार्यिप्रतिपत्त्यर्थं तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानाद-
नन्त्ययोरपि भवति । किं वक्तव्यमिति । षष्ठी स्थाने योगेति नियमादलभ्या विशेष-
णषष्ठीति प्रश्नः । प्रत्याख्यायत इति । योगे प्रत्याख्याते यत्रान्यः सम्बन्धोऽस्ति यथो-
दुपधाया गोह इति । तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते गोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या
ऊद्भवतीति । यत्र तु विशिष्टः सम्बन्धो न प्रतीयते तत्र स्थानसम्बन्ध एवाश्रीयते
यथास्तेर्भूरिति । तदुक्तं भाष्ये शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्यः सम्बन्धोऽन्यदतः स्थानादि-
ति । एवं यणेकादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात् पदस्येत्यवयवषष्ठी । मो नो धा-
तोरित्यादौ स्थानषष्ठी प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोगं लक्षणव्यवस्थापनात् ।
अन्तग्रहणाद्वेति । पठ्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यते इति लिङ्गेनासौ प्र-
तिपाद्यते यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्याद् अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपस्य सिद्ध-
त्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात् क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते
प्रातिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशः तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्त-
स्य लोप इति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥१८॥ सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् *। सर्ववचनं क्रियते अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति। तिङ्ङतिङ इति इहैव स्यात्। देवदत्तः पचतीति। इह न स्यात् देवदत्तः करोतीति। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् *। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न। किङ्कारणम्। लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्। यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति। अलोन्त्यप्रसङ्गस्तु *। अलोन्त्यविधिश्च प्राप्नोति। यत्र ह्यादिविधिर्न भवति अलोन्त्यस्य विधिना तत्र भवितव्यम्। तत्र को दोषः। तिङ्ङतिङ इति इहैव स्याद्देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः। इह न स्याद् देवदत्तः करोति। लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम् *। यदयं न लृडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति। ननु चेदमस्ति भोक्ष्यइति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वक्ष्यति। ते वांनावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्युरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पदस्येति हि वर्तते। विभक्त्यन्तं च

अनुदात्तम्॥ सर्ववचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। सर्ववचनमनादेरिति। असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्यनुसंहारादादेरेवोदात्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् न त्वनादेः सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठीविज्ञानात् पदस्य सर्वोवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। पचतीति। धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वात्। करोतीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम्। नहि लुडन्तमिति। लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति प्रश्नः। कर्त्तेत्यादौ निघाताप्रसङ्गात् किं न लुडिति निषेधेन निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न ततः स्थानषष्ठीति स्थानषष्ठीशेषस्यादेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावात् अनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति। अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्वति। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवाद आदेः परस्येति तत्र लिङ्गादपवादेऽपनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्यमिति भावः। कुरुत इति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विकरणस्य तु शेषनिघातः। न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते। तास्यनुदात्तेल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्। अत्रापि लिङ्गमुच्यते लृटीति। गत्यर्थलोटेत्यनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लृडन्तं लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन मध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाभावान्नार्थो निषेधेन तदेतस्माल्लिङ्गादलोन्त्यविध्यभावः। भोक्ष्य इति। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदात्तमेतत्। ततश्चात्र निघाताभावार्थत्वादलिङ्गं लृटि निषेध इत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम्। उक्तं वेति। असत्यपि सर्वग्रहणे भूयो लक्ष्यसिद्धये अनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते न

पदं तत्रान्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदम् । यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । जनपदा वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ननु च स्यग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । अस्त्यन्यत्स्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत । यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्युरिह मा भूवन् । इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः * । समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किम्प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । मम भविष्यति । पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् । ग्रामस्त्वां सम्प्रेक्ष्य सन्दृश्य समीक्ष्य गतः । इह न स्यात् । ग्रामस्तव स्वं सम्प्रेक्ष्य गतः ॥

———————

तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाः स्युः तत्र षष्ठ्येकवचने ङसिङसोश्चेति अशि पूर्वैकादेशे दोषाभावेऽपि वचनान्तरेषु दोषप्रसङ्गः सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य सर्वस्य पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्तत इति । तेन युष्मदस्मद्वतः पदस्यादेशा भवन्ति इत्यर्थः । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्वतः प्रतिपत्तेरयोगादिति भावः । स्यग्रहणमिति । षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्यग्रहणं निमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिः । यथाश्वस्थ आनीयतामित्युक्ते सहैवाश्वेनानीयते । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । यत्र श्रूयते विभक्तिः तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदोर्न तु तस्यां लुप्तायाम् । प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्रे बातिदिश्यते न तु तात्स्थ्यं तस्यापौरुषेयत्वात् तदेवमन्यार्थत्वात् स्यग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम् । इति युष्मत्पुत्र इति । इतिशब्दात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौ न भवतः । समानवाक्यइति । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति लौकिकं वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्यं परिभाषितम् । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति । आख्यातमित्येकत्वं विवक्ष्यते । अयं दण्डो हरानेनेति वाक्यद्वयमेतत् । अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात् करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । ओदनं पचेति।त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिको मत्कर्तृकेण पाकेन मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यति इत्येवंरूपपाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गः । पश्यार्थैश्चेति । विधौ समानवाक्यग्रहणं कृतं प्रतिषेधश्चायमिति वाक्यान्तरारम्भः । तेन समानवाक्ये पश्यार्थैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे आदेशप्रतिषेधः । सम्प्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्येति ।पर्यायत्वाद्विकल्पेनैषां प्रयोगः । भाष्ये तु पश्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्र-

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे * । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बले मम स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह । सर्व एव वान्नावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वाया विभाषेति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थम् । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति आहो स्विदनुदात्तविशेषणम् । तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति । तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम् । पाठो विशेष्यते । अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् * । अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेरिति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात् । अनुदात्तग्रहणं वा * । अथ वा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते । तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् * अनुदात्तविशेषणे हि अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् अनुदात्तग्रहणं वेति ॥

योजनकथनायैषामुपादानम् ॥ १८ ॥

सपू ॥ युष्मदस्मदोरिति । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति यो विकल्पः सोऽनन्वादेशे भवति अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तं भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्यं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति बाध्यते तेनान्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति ॥१६॥

तिङो ॥ पाठविशेषणमिति । पठ्यत इति पाठः सन्निवेशविशेषो ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते । एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः । अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो गोत्रादीनीत्यस्यानुवृत्त्यापरिभाषार्थः । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणीति ॥ २६ ॥

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ अतिङ इति किमर्थम् । पचति करोति । अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् * । अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । समानवाक्ये इति वर्तते । न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ निपातैरिति किमर्थम् । यत्कूजति शकटम् । यती कूजति शकटी । यन् रथः कूजति । निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति यत्कूजति शकटम् । यती कूजती शकटी । यन् कूजति रथ इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात् । यावदस्य वैषः मरोजनेभ्यः कूणवत् । चण् णिद्विशिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः । अयं च वै मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यति । न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ किमुदाहरणम् । यदा हि असौ मत्तो भवति । अथ यत्तपति । नैतदस्ति । एवमत्र हियुक्तमपरं यद्युक्तम् ।

— —————

तिङ्ङतिङः ॥ पचतिकरोतीति । विनापि चशब्देन समुच्चयावगमात् सम्बन्धसद्भावः । न चेति । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति निघातादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताभावः । आख्यातमित्येकत्वस्याविवक्षाशङ्का स्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितमेकतिङ् वाक्यमिति । अत्रैकशब्देन यत्नेन संख्या प्रतिपाद्यते ॥ २८ ॥

निपातैः ॥ यत्कूजतीति । इणः शतरि इणो यणिति यणि रूपम् । यतीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राप्तिः । यन्निति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्राप्तिः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारणं प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः । यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कूणवदित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात् तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्रापेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्षत्वाश्रयणे । तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणं एतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । चेदर्थ इति । आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः । अयं च वै मरिष्यतीत्याशङ्का गम्यते । अप्यर्थो वा अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यतीति ॥३०॥

छन्द ॥ हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । उभयोरप्यनिघात इति । लक्षणान्तरेण हि चेति निपातैर्यद्यदीति च । यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्यानिघातकारणान्तरसद्भावादेकं हियुक्तमित्युक्तम् । इदं

तत उभयोरप्यनिघातः । इदं तर्हि अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति । एकं खल्वपि । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनुदजयदिति ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् । अनिघातप्रतिषेधाभिसम्बद्धं तदभूत । यदि तदनुवर्त्तेत इहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चात्र निघातप्रतिषेधः । यथा पुनस्तत्र यावद्यथा इत्येताभ्यामनिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनानिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते। इहापि यद्वृत्तान्नित्यमित्येवमादिभिः ॥

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धम् । नियमार्थोयमारम्भः । एहि मन्ये प्रहास एव । क्व मा भूत् । एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम् । जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्तात्र आहो स्वित्तिङन्तविशेषणम् । जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्वमिति । जातुविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं किंवृत्तं च चिदुत्तरमित्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अत्राप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते । न चास्ति सम्भवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चापूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात् । कथम् । किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति । यत्तदोहो उताहो चानन्तरमित्यनन्तरग्रहणं क-

---

तर्हीति । अनिघातकारणान्तराभावात् । पाप्मा एन उच्यते । यस्मान्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थः । उदजयदिति । एकमजयदिति पदमद्दृस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ ३५ ॥

तुपश्य ॥ अनिघातेति यावद्यथाभ्यामित्यनेनानिघातः प्राप्तः पूजायां नानन्तरमिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ॥ ३९ ॥

एहि ॥ आङ्पूर्वादिणो लोट् सिप् हिरादेशः । एहि मन्य इति । अप्रहासेपि वैयधिकरण्याद् उत्तमप्रयोगः । एहि त्वा रथेन यास्यामीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । यास्यसीत्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्यातन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीति अत्रापि नियमादनिघाताभाव इति केचिदाहुः ॥ ४५ ॥

जात्व ॥ किमिदमिति । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संदेहात्प्रश्नः । कथं ज्ञायत इति । निमित्तस्याप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसम्बन्धयोग्येन युक्तो विशेषणसम्बन्ध इति प्रश्नः । तिङन्तं चापूर्वमिति । चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । अत्रापीति । कश्चिद्भुङ्क्ते इत्यादावेवानिघातो यथा स्यात् कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणम्

रोति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । शेषप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । शेषे विभाषा । कश्च शेषः । सान्तरं शेष इति । अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथम् । अपूर्व इति वर्तते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ कश्च शेषः सपूर्वः शेष इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसंख्यानं कारकान्यत्वात् * । लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यदन्यत् कारकं तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कारकान्यत्वात् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते । सर्वान्यच्चात्र कारकम् । किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयते कर्त्रा चात्रासर्वान्यत्कारकम् । तत्र कर्तृसामान्यात्सिद्धम् । कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत् तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः * । कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे अन्यस्मिन् कारके समाने प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यन्ते । एवं तर्हि व्यक्तमेव पठितव्यम् । न चेत्कर्ता सर्वान्यो भवतीति । न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके * । न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेद् अन्याभिधाने प्रतिषेधमेके इच्छन्ति । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । भोक्ष्यन्त इति प्राप्नोति । भोक्ष्यन्त इति चेष्यते । सिद्धं तु निङ्कारेकद्रव्याभिधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् ।

पूर्वग्रहणं स्यात् । यस्तर्हीति । निकुत्स्वविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेऽनन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वान्निघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते तथाचाहो देवदत्तः पचतीति निमित्तस्यापूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् ॥ ४७॥ इति महाभाष्यप्रदीपे अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गत्यर्थ ॥ लृट इति निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः । कर्तुरिति पञ्चमी कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि तस्यान्यत्व इत्यर्थः । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघातप्रसङ्गः । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाभेदे अपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात् कारकभेदः । किं पुनरिति । कारकमत्र न सर्वमन्यत्कर्मभेदे अपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः । आहरेति । अत्रापि न सर्वान्यत्कारकं शालिलक्षणकर्मैकत्वात् । अन्याभिधान इति । यदैकमत्र कर्म लकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाप्यनिघात इष्यते । कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति । एकग्रहणं न विकल्पार्थमपि त्वागमपारम्पर्यप्रतिपादनार्थम् । सिद्धं त्विति । एकद्रव्यं कारकवाच्यं यदि स्यात् विधिरं

तिङोरेकद्रव्याभिधानात् । यत्र तिङ्ङ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । आम एकान्तर ऐकश्रुत्यप्रतिषेधः * । आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्यायं प्रतिषेधः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य ऐकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिकं च किम् । दूरम् । दूरात्सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । निघातप्रसङ्गस्तु * । निघातस्तु प्राप्नोति । आम् भो देवदत्ता ३ आमन्त्रितपदानुदात्तत्वं प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रतिषेधाधि-

---

कमं कर्तुं वा यदा लोट्लङ्भ्यामुच्यते तदाऽनिघातः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यम् । सूत्रेणैवास्यार्थस्य संग्रहात् । तथा हि लोट्लङोः संनिधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकमाश्रीयते लोडन्तलङन्तयोश्चार्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभावः ॥ ५१ ॥

आमए ॥ कस्यायमिति । आम् भो देवदत्तेत्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्तं भो इति भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति रुत्वे ओत्वे च रूपं तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निघातः देवदत्तेत्यस्य निघातः प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते भोःशब्दस्य नामन्त्रित इत्यनेनाविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वं निघाते च निषिद्धे एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धावित्येकश्रुतिः प्राप्नोति दूराद्धूते चेति प्लुतोदात्तत्वं च । तत्र स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तत्वोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादुर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति सिद्धयर्थमिति वचनात् प्लुतोदात्ते कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात् प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुतिः । तत्रानेकप्रतिषेधसम्भवात्प्रश्नः । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्यं नैकश्रुतेः । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेधः । तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य स एकश्रुतिः तस्य भाव ऐकश्रुत्यम् । कथं पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति यथा नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाः संशब्दितस्य वा यथा न संप्रसारणे संप्रसारणमिति । इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह अनन्तिक इत्युच्यत इति । तत्सामर्थ्यादेकश्रुतिः संनिहिता । कथं पुनरनन्तिकं दूरम् । उच्यते । कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः । यथानादर इति परिभवः अवज्ञानं चोच्यते न त्वादराभावः । एवमनृतामित्राधर्मादयोऽर्थान्तराभिधायिनः । तथानन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी । तत्रानुदात्तत्वं पचसि देवदत्तेत्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्तानेन प्रतिषिध्यते । निघातस्त्विति । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सिद्धं त्विति । निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते अन्यथैकश्रुतिर्दूरात् संबुद्धावित्युक्ता नाम एकान्तर इत्युच्येत एवं ह्यामन्त्रितमनन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्याद् उभयप्रतिषेधः । ननु चैकश्रुतिर्देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमाम् भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधो ऽपि तस्यैव भाव्यस्तस्य च प्रतिषेध एकश्रुतिः स्यादेव । नैष दोषः ।

कारे प्रतिषेधवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति। नैव वा पुनरत्र एकश्रुत्यं प्राप्नोति। किङ्कारणम्। अनन्तिक इत्युच्यते। अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम्। यद्येवं प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते। इष्टमेवैतत्संगृहीतम् भो देवदत्त इत्येव भवितव्यम्॥

यद्धितुपरं छन्दसि॥ ५६॥ किमर्थमिदमुच्यते। यदाद्यैः सर्वैरेतैर्निघातकारणैर्योगेऽनिघात उच्यते। यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि। अत उत्तरं पठति। यद्धितुपरस्य छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः *। यद्धितुपरस्य छन्दसि अनिघात उच्यते अन्यपरस्य प्रतिषेधार्थः। अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति। जाये स्वो रोहावेहि। अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते एहीत्यस्य कस्मान्न भवति लोट् च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति। न हि रुहिर्गत्यर्थः। कथं ज्ञायते। यदयं गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति पृथग्ग्रहणं

पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाधिकनिमित्तं दूरात् सम्बोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुति सतिशिष्टस्वरो भवतीति तथैव भाष्यम्। अन्यच्चेति। अन्तिकसदृशं यन्न दूरं नान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते। अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात्। अथ वा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्यमाभिधाय्यनन्तिकशब्दः। स्वरव्यङ्ग्यं चाम् भो देवदत्तेत्यादौ अन्तिकानन्तिकत्वम्। अन्तिके निघातस्य विधानात्। अनन्तिके निषेधात्॥ ५५॥

यद्धि॥ यदाद्यैरिति। निपातैर्यद्यदीति हिचेति तुपश्येति सूत्रैः। जाये स्वो रोहावेहीति। आङ्पूर्वादिणो लोटः सिपो हिः गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट् चेत्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति। ननु परमपि छन्दसीति वचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वारित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वान्निघातो नैव प्राप्नोति। नैष दोषः। अव्ययानां प्रतिषेध इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाभावादव्ययस्य। यद्वा। षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावो नहि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्तो नाप्यामन्त्रितकारकं नापि तन्निमित्तम्। स्वरे वा पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाविद्यमानवत्त्वे। अथेदानीमिति। आङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते न च प्राप्नोति लोट् चेति निषेधात् केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यते इत्याङ इणा योगो न रुहिणा। छन्दसि परेऽपीति वचनात् यदि रुहिणाङो योगः स्यात्तदा नानावाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात्। ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावान्निषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते प्राङ्निघातस्ततः एकादेश इति। न हि रुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थाः। रुहिस्तूपसर्गयोगे गतिवाची। यद्वाप-

करोति । यदि न गत्यर्थः आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः । आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न रुहिर्गत्यर्थ इति । कस्मात्तर्हि रोहावेत्यनेन युक्ते एहीसेतस्य न भवति । छान्दसत्वात् ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ आम्रेडितेष्वगतेः सगतिरपि तिङ् इत्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । अपर आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवति वर्जमिति ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥ यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । यः पचति । यं पचति । येन पचतीति । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । कथं यतरः पचति यतमः पचतीति । डतरडतमौ च प्रतीयात् । कथं यदा ददातीति । एषोपि विभक्तिसंज्ञः । कथं यावदस्य उषः सरोजनेभ्यः कृणवत् । यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति । कथं यद्र्यङ् वायुः पवते यत्कामास्ते जुहुमः । एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्तं यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति । वा याथाकाम्ये * । वा

म्भवाची रुहिः गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः । यद्ययमिति । अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः सिद्धः सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन तत् क्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते । अथ वा रुहिरवष्टम्भवाची तदवयवस्तु गतिः सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति । यदीति । उपसर्गयोगेऽपि ये यदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन गृह्यते तथा च हृक्रोरन्यतरस्यामित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता तस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनावश्याभ्युपेयं ग्रहणं केवलोपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्तं गतिरेव रुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्युपेयं गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ ५६ ॥

चन ॥ शुक्लीकरोति च नेति । अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्रानिघातो भवत्येव । यत्काष्ठमिति । शुक्लीशब्दस्य तु निघातो न भवति । सर्वत्रेति । चादिषु च चवायोगे प्रथमेत्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः ॥ ५७ ॥

यद्वृत्तं ॥ यद्वृत्तादित्युच्यते इति । वृत्तमुच्चारणमुच्यते यथा त्यदादिवृत्तमिति । ततश्चेहैव स्याद्यत्पचतीति । वृत्तग्रहणेनेति । वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं यदो वृत्तं यद्वृत्तमधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः । यदा ददातीति । स्वादय एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इति प्रश्नः । एषोऽपीति । प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञाविधानात् । यावद्यथाभ्यामिति । निपातैर्यद्यदीति निपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयत इत्युक्तम् । यद्र्यङिति । यदञ्चतीति क्विन् । विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः । यदस्मि-

याथाकाम्ये इति वक्तव्यम् । यत्र क्व चन यजते यदेवयजन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् * । पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभनो ऽध्यापकः । मलोपवचनं च * । मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ सगतिग्रहणं किमर्थम् । सगतिग्रहणमपदत्वात् । सगतिग्रहणं क्रियते । अपदत्वात् । पदस्येति वर्तते । न च सगतिकं पदं भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं चापि सगतिग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । पचति पूति । प्रपचति पूति । अथापिग्रहणं किमर्थम् । अगतिकस्यापि यथा स्यात् । यत्काष्ठा पचतीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं पूर्वेणागतिकस्य । न सिध्यति । मलोपाभिसम्बद्धं तत् । यदि तदनुवर्तते इहापि मलोपः प्रसज्येत । दारुणं पचतीति । उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते । कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । अगतिरपीति पचति पूतीति । तिङ्ङिघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन * । तिङ्ङिघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । तिङ्ङिघातस्यावकाशः, देवदत्तः पचति । पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः, काष्ठाध्याप-

---

मिति । सर्वं पदं यच्छब्दवद् वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशे ऽव्यवहितस्य कार्यं भवतीति पूजनात् पूजितमित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते । वा याथाकाम्य इति । याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिः । देशकालावनपेक्ष्य तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः ५८

पूजनात् ॥ काष्ठादिग्रहणमिति । काष्ठादिभ्य इति सूत्रे वार्तिकदर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । दारुणाध्यापक इति । क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तो यथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि । तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभावाद् मलोपो विधीयते । दारुणाभिरूपक इति । आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वे पूर्ववत्समासाभावः ॥ ५९ ॥

सगतिः ॥ सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्वादिति । नन्वतिक्रान्तत्वादिति वक्तव्यं नहि सगतिस्तिङन्तो भवति । उच्यते । अतिक्रान्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति स्यादेव चोद्यं तत्रेदमेवाभिधानीयं स्याद् अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तरं तदेवोक्तमपदत्वादिति । तिङ्ङिघातादिति । पूजनात्पूजितमितीहानुवर्तते इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह तस्य सुबन्तविषयत्वात् तत्रैवमलोपस्येष्टत्वात् । काष्ठाध्यापक इति । पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात् पूजनात् पूजितमित्येतदभिसम्बन्धाभेदमाश्रित्यावकाशः प्रदर्शितः । यत्काष्ठापचतीति । निपातैर्यद्यदीति तिङ्ङिघाते प्रतिषिद्धे अनेन निघातः प्रवर्तते ।

कः । काष्ठाभिरूपकः । इहोभयं प्राप्नोति । काष्ठा पचति। पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः तेन वा सत्येनेन वा । सापवादकः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादकः । यदि हि तेन स्यात् । इह न स्यात् । यत्काष्ठा पचति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः । क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्गिरति पूतिः । पूतिश्च चानुबन्धः । पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः । पचति पूति । विभाषितं चापि बह्वर्थम् । विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम् । पचन्ति पूति । सुपि कुत्सने क्रि-

---

ननु च तिङ्ङतिङ इति निघातस्य प्रतिषेधोपवादस्तस्यापि भगतिरपि तिङ्ङित्यपवादः । तत्रापवादापवादत्वाद्विप्रतिषेधोऽनुपपत्तिः । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवानेन निघातो विधीयत इति नास्त्यपवादापवादत्वम् । अपिग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादिस्यापि ग्रहणादपि नास्यापवादापवादत्वम् । यद्वा । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेकार्थत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । तत्र येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा तिङ्ङतिङ इत्यस्यैव न लुडित्यादिः प्रतिषेधो ऽपवादः नत्वस्येति सापवादकः स विधिरित्युक्तम् ॥ ६८ ॥

कुत्सने ॥ पचति पूतिरिति । पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाभावः । ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योगः साधनस्य नोपपद्यते । नैतदस्ति । यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थे वार्थान्तरे वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो यथा राजपुरुष इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य । वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो यथा मद्राणां राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष । एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एकार्थीभावाभावाद् विशेषणेन युज्यते । तथा कृदन्ते क्रिया उपलक्षणमात्रेणोपात्ता तथैव विशेषणैर्युज्यते शोभनमध्यापक इति । तथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति तत्र यदुक्तं न हि भवति पचति पठतीति तद्विरुध्यत । अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नम् आख्यातवाच्यं साधनं क्रियान्तरेण न सम्बध्यते इति विशेषणेनाप्येवं न सम्बध्यते । सम्बध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणेन सम्बध्यते । नैष दोषः । यथा भार्या पत्युर्वनितान्तरसम्बन्धं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते । तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य विशेषणेन सम्बन्धं न प्रतिबध्नाति । क्रियान्तराङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नानुजानाति । पूतिश्चेति । पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तोऽसंज्ञात्वात् तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः । नन्वाद्युदात्तत्वं लक्षणाभावात्कथं स्यात् । एवं तर्हि वसेर्दिताविति तिबन्ते बाहुलकादुत्पाद्यः । वि-

यायामकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् । प्लुतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ गताविति किमर्थम् । प्रपचति । प्रकरोति । गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्यवधारणात् ॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । तिङ्यवधारणात् । तिङि चोदात्तवतीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति । छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यात् । मन्द्रशब्दे मा भूत् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । छन्दोऽर्थमिति चेद् नागतित्वात् ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत् । तन्न । किङ्कारणम् । अगतित्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि, याहिशब्दं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभ्युद्धरति । समुदानयति उपसमादधातीति ।

———————

भाषितमिति । बह्वर्थे तिङन्ते विभाषा निहन्यते यदा च तस्य निघातस्तदा प्लुतिरन्तोदात्तः । अतिङीति । तिङन्ते मलोपो न भवति दारुणं पचतीति । उक्तार्थमिति । आचार्यपरम्पराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

गतिः ॥ गतेः शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगे गतियुक्ते वा एवं कृदन्ते । रूढिशब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नास्ति गतेः प्रयोगः तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृत्सु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्याद् गतावेव भविष्यतीति मत्वाह गताविति किमर्थमिति । तिङ्युदात्तवत्येवेति । विपरीतनियमस्तु न भवति । तिङ्चोदात्तवति नान्यत्र प्रकारक इत्यादाविति ष्टसिद्धये शास्त्रारम्भादनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताव्याघातात् । आमन्द्रैरिति । ते प्राग्धातोरित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः, संज्ञानियमो वा तत्र यदा प्रयोगनियमः; धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या इति तदा छन्दसि परे ऽपि व्यवहिताश्चेत्यारब्धव्यम् । तत्रैव चेदमुक्तं प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । छन्दसि परव्यवहितवचनं चेति । अस्मिन् पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः । यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति तदात्राङो गतित्वाभावान्निघाताप्रसङ्गः । न चात्राङ इति । मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दात् क्रियावाचित्वाभावात् । ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति कथं लभ्यते । उच्यते । पदस्येति अधिकारात् पदविधित्वात्समर्थ परिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभः । नाभेरुदं प्रतीति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाभावात् । उदमिति । उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्रत्यभेर्गतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाभावादवयवमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः । इहापीति ।

न अभेरुदं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि हरतिं प्रति क्रियायोगः । नैष दोषः । उदं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । उद्धरति क्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टां अभिर्विशिनष्टि । तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रिया आङाभिव्यज्यते । आयाहि मन्द्रैरिति । ननु च पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । किङ्कारणम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धः तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः, उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः । साधने केन तेन स्याद् बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥ १ ॥

मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशेष्यते इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति गताविति वक्तव्यम् । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्द्रादिभिः साधनैः सम्बध्यते इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु याहीत्येतत्पदं प्रतीत्यर्थः । अभिनिर्वृत्तस्येति । सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः प्राक्साधनेन योगः पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाभिसम्बध्यत इति चेत् साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । ततश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यते इत्युक्तं भवति । यस्त्वसाविति । नहि साधनादुत्पन्ना क्रिया ऽन्यतो विशेषं लभते अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं धातूपसर्गसमुदायं प्रयुङ्क्ते यथैव यानस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनार्थं धातोः प्रयोग एवमागमनस्येदं साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरङ्गादिव्यवस्थार्थः ततश्चान्तरङ्ग उपसर्गयोगः बहिरङ्गः साधनयोगः । आस्यत इति । केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते उपसर्गयोगे तु अर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोत्पत्तिः । यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्धः स्यात् ततोऽकर्मकत्वात् कर्मणि लकारो नोपपद्येत । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपादनार्थं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्याङो मन्द्रं प्रत्यगतित्वाद् गताविति न कर्त्तव्यम् । गतिनेति । ऊर्ध्वताविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यते अभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः । साधने इति । गतावित्यस्मिन्नसत्यामन्द्रैरित्यत्र मन्द्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति चोद्यम् । उत्तरमाह बाह्यमिति । साधनं बाह्यं तत्सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् । धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति मन्द्रं प्रत्यगतित्वान्निघाताभावः ॥ ७० ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ १ ॥ तिङ्ग्रहणं किमर्थम् । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् * । तिङ्युदात्तवति यथा स्यात् । मन्द्रशब्दे मा भूत् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । यद्योगाद्गतिः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङः मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । याहिशब्दं प्रति । यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः * । यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रजल्पतितराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तर उत्पद्यते तरबन्तात्स्वार्थे आम् तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन । भवति । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । यद्योगाद् गतिरिति यद्योगाद् गतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । ननु चोक्तं यद्योगाद्गतिरिति चेत् प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

तिङि चोदा ॥ तिङ्ग्रहणमिति । या क्रिया यत्क्रियया युक्ता यत्क्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणे ऽव्याप्तिः प्रपचतितरामित्यामन्ते निघाताप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति । असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः । आमन्द्रैरिति । मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । यद्योगादिति । गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वात्संबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं नान्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययोदात्तत्व इति । धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धाताववोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात् प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्तगतेर्निघातो भवति । प्रपचतितरामिति । यदा गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदाम: स्वरेणोदात्तवत्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्स्यतिकृन्तत्वादामन्तस्य । यदा त्वविशेषेण गतीनां समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति पक्षस्तदामन्तेन प्रशब्दस्य समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिदोषो न चोदनीयः । कस्मादिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति दर्शने सङ्घातं प्रति अस्य गतित्वात्प्राप्नोति । यद्योगादिति । पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात् । यस्य क्रियेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गतित्वं स्यात् । यदा तु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थ आश्रीयते तदार्थं प्रति गति-

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आम भो देवदत्त । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता यथा स्यात् । पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धिः * । पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्य प्रसिद्धिः स्यात् इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । गङ्गाशब्दोयं यमुनाशब्दं प्रति अविद्यमानवद्भवति । तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति अनुदात्तत्वं न स्यात् । सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पदपूर्वस्येति वचनात् । पदपूर्वस्य च आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति पचसि देवदत्त देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ इतीहैव भवति । ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । तिङ्ङतिङ इतीहैव भवति देवदत्तः पचतीति । देवदत्तः पचसीत्यत्र न भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावत्पचति शोभनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । जात्वपूर्वं प्रयोजनम् । जातु पचति । देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम् । आहो पचति । उताहो पच-

———— ——

त्वं न शब्दं प्रति तत्रार्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञ,यमाने क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन धातूदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति ॥ ७१ ॥

आमन्त्रि ॥ वत्करणमिति । वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा गोतो णिदिति प्रश्नः । नन्वसति वत्करणे पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् । नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादर्थनिवृत्ते ऽर्थे शब्दानिवृत्त्यभावात् । अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रितं चेति वक्तव्यं स्यात् । स्वाश्रयमपीति । यत्तु स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते यथा चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्यमित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणो भोज्यन्तामित्युक्ते नासौ भोज्यते । तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणमुक्तं सति स्थानिवत्त्वे ऽयजूव्यपदेशेन हृयजूव्यपदेशस्य बाधनात् ढकोप्रसङ्गात् । एवमिहाप्येकान्तरताविद्यमानवत्त्वेन विरोधाभिवर्तेन वत्करणात्तु यत्नान्न निवर्तते । आम भो देवदत्तेति । नामन्त्रित इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत् । पूर्वं प्रतीति । पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं पूर्वं प्रति तु विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात् पूर्वाश्रयकार्याप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्यामन्त्रितस्यावि-

ति । आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम् । आम पचसि देवदत्त । आम भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि सिद्धं भवति । अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७९ ॥ इह कस्मान्न भवति अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि । योगविभागः करिष्यते । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ततो विभाषितं विशेषवचन इति ॥

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ॥ ८० ॥ इह कस्मान्न भवति । ब्राह्मण वैयाकरण । बहुवचनमिति वक्ष्यामि । सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् । कथम् । विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते । तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति । किञ्च प्रत्येतद्भवति सामान्यवचनम् । अपर आह । विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम् । कथम् । सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते । तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति । किञ्च प्रत्येतद्भवति विशेषवचनम् । विभाषितं विशेषवचन इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादो

द्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाभावः । अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः । पूर्वस्वस्य परापेक्षत्वात् परस्य कार्ये स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा कर्त्तव्ये आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् मेशब्दात्परो ऽनन्तरो भवति यमुनेशब्द इति निघातसिद्धिः ७२

नामन्त्रिते ॥ इहेति । नामन्त्रिते समानाधिकरणं इति सूत्रं पठितं ततः सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति द्वितीयं ततश्च पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्यादविद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः । योगविभाग इति । पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाभावः । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् । एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति ॥ ७९ ॥

सामान्यवचनं विभाषितम् ॥ इहेति । बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः । बहुवचनमिति । तेन ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा निघातः । ब्राह्मणवैयाकरणेत्यत्र नित्यः । सामान्यवचनमिति । विशेषवचन इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धात् पर्यायस्य विशेषवाचित्वाभावात् पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अघ्न्येदेवीत्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धये ॥ ८० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

नोऽध्यायो ऽसिद्धो वेदितव्यः । यदि सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादो नोध्यायः असिद्ध इत्युच्यते य इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेप्यसिद्धाः स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्, संयोगान्तस्यलोप इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य, षष्ठी स्थानेयोगा इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन् । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्, संयोगान्तस्य लोपः । उपस्थितमिदं भवति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य, षष्ठीस्थाने योगेति । यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्युच्यते । इयमपि परिभाषा अस्ति । विप्रतिषेधे परमिति । सापीहोपतिष्ठेत । तत्र को दोषः । विस्फोर्यमवगोर्यमिति । गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन।अत उत्तरं पठति।पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य॥*॥पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः । किङ्कारणम्।अभावादुत्तरस्य । द्वयोर्हि सावकाशयोः समव-

———————

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ येयमिति । वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्यासिद्धत्वं शास्त्रस्य संनिवेशात्पौर्वापर्यसम्भवात् कार्याणां तु प्रयोगसमवायात् पौर्वापर्यायोगाच्छास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्ये शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यासिद्धिरपि भवतीति दर्शयति । एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनो बोधकस्य बोध्यत्वाभावादेतस्य चासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भ एवानर्थकः स्यात् । यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति एतस्यापि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात् । यदीति । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्यते । यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतग्राही तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्य सूत्रस्य तत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येतमर्थं प्रतिपद्यते स तु सप्तमीनिर्देशः क्व स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति तदेको यणचीत्येवमादौ प्रदेशवाक्ये सप्तमीश्रवणात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपाद्यते अस्मिन् पक्षे झलो झलीत्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्यासिद्धत्वात् परिभाषाफलाभावप्रसङ्गः । तथा संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगेति एतत्फलाभावात् तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्यापि फलाप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् स्थाने सम्बन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । तत्त्विह सिद्धमिति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन् दर्शने संज्ञापरिभाषाणां ह्यत्यन्तपारार्थ्यान्न स्वातन्त्र्येण कार्यावगमहेतुत्वम् । केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः । ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनेन केवलेन न किंचित्क्रियते नापि झलो झलीत्यनेन, किं तर्हि संहत्य कार्यं क्रियते ततो झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यतया पौर्वापर्याभावादसिद्ध-

स्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धे परं पूर्वं प्रति भवति । यद्येवं दोग्धा
दोग्धुं षत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति । काष्ठतट् । संयोगादिलोपस्यासिद्ध-
त्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । अपवादो वचनप्रामाण्यात् * । अनवकाशा-
वेतौ विधी तौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः । तस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न
दोषः । पूर्वत्रासिद्धमधिकारः * । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः । कि-
म्प्रयोजनम् । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थं, परः परो योगः पूर्वं
पूर्वं योगं प्रति असिद्धो यथा स्यात्। अनधिकारे हि समुदायस्य समुदाये ऽसि-
द्धत्वविज्ञानम् * । अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदाये असिद्धत्वं विज्ञाये-
त । तत्र को दोषः । तत्रायथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । गोधुङ्मान् गुड-
लिण्मानिति । षत्वढत्वयोः कृतयोः झय इति वत्वं प्रसज्येत । तस्मादाधिकारः ।
तस्मादधिकारोयं द्रष्टव्यः । अथासिद्धवचनं किमर्थम् । असिद्धवचन उक्तम् * ।
तत्र तावदुक्तम् । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं
चेति । एवमिहापि आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्ष-
णप्रतिषेधार्थं तावत् । राजभिः । तक्षभिः । राजभ्याम् । तक्षभ्याम् । राजसु ।
तक्षसु । नलोपे कृते अत इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वान्न भवन्ति ।
उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुष्मिन्निति । अत्र

———————

स्वाभावः । पूर्वत्रासिद्ध इति । गुणे दीर्घस्यासिद्धत्वाद् युगपत्प्रसङ्गाभावाद् विप्र-
तिषेधस्य निमित्ताभावात् परिभाषानुपस्थानाद् गुण एव प्रवर्तते । यद्येवमिति ।
अभावादुत्तरस्येति न्यायाद् ढत्वे षत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वप्रसङ्गः । अपवाद इति ।
योऽपवादः स यत्र भवति वचनसामर्थ्यात् प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । पूर्वत्रा-
सिद्धमधिकार इति । न तु विधिः । तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणात्समुदाया-
त्पूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशोऽनपेक्षिता-
न्तर्गतावयवपौर्वापर्यो ऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत
अधिकारे तु परस्य पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धत्वं सम्पद्यते । सकलशास्त्रव्यापित्वनिरासार्थं
तु परिभाषात्वं नाश्रितं तेन तैस्तस्येत्यादावपिनादिषु कर्तव्येष्वत्वस्यासिद्धत्वादका-
रान्तनिमित्ता इनादयो न स्युः । अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिरयं स्या-
दित्यर्थः । यद्यप्यवयवा एव कार्येषु व्याप्रियन्ते न समुदायः । तथाप्यवयवद्वारक-
स्तस्यापि व्यापारोऽस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्यातिक्रान्ते समुदायेऽसिद्धत्वं
स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टसंग्रहः । अयथेष्टमिति । अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु य-
थेष्टमेवेत्यर्थः । गोधुङ्मानिति । गोदुहोऽस्य सन्तीति मतुप् दादेर्धातोर्घ इति घत्वं
जश्त्वस्यासिद्धत्वादेकाचो बश इति भष्भावः, ततो जश्त्वं गकारः यरोऽनुनासि-
केऽत्वे प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमिति ङकारः । असिद्धवचनमिति । किं शास्त्रस्या-

सुभावे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । णत्वे कृते नोपधाया इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ सुब्विधिं प्रति नलोपः असिद्धो भवतीत्युच्यते भवेदिह राजभिरिति नलोपे कृते ऽत इसैस्भावो न स्यात् । इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः सुब्विधिरिति । अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् । पञ्च सप्त पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य * । संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किङ्कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नाकृतायां षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुक् । न चाकृते लुकि पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपू-

---

सिद्धत्वमर्थकार्यस्येति प्रश्नः । अथवा यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमिति प्रश्नः । उक्तमिति । सिद्धस्यासिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते शास्त्रस्य चासिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य । अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् । षत्वतुकोरिति । कोऽस्येत्यादौ षत्वं न भवति । अधीत्येत्यादौ पूर्वं तुग् भवति पश्चादेकादेशः । राजभिरिति । नलोपशास्त्रमैसादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वात् स्वकार्यं न प्रदर्शयति इत्यसाध्यभावः । अमुष्मा इति । अदसो विभक्तौ त्यदाद्यत्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्गः । उत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् अप्रवर्तनात् पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वम् ॥ १ ॥

नलो ॥ सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः । अथ वा अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति । सर्वग्रहणं चानेकोपलक्षणं द्वितीयाद्यसम्भवात् । ननु चैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते । उच्यते । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्यो- र्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते । अथ वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासः क्रियते । न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवाश्रीयते तेन सुपि यो विधिः स सुपः सम्बन्धी भवति इति तत्राप्यसिद्धत्वं भवति । सर्वविभक्त्यर्थान्नाभावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते । न चात्र सुपः कार्यं विधीयते । तेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्योपस्थानाभावः । उदीचामातः स्थाने इति स्थानग्रहणाल्लिङ्गाद् अनुवादेऽस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः । यदा त्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तदापि सम्बन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं सम्बन्धः संनिकृष्टोऽयं विप्रकृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकात् प्रयोगाद् नकारासम्भवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीनः । एवं नलोपः । ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः । षट्त्रीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाभावाद् असत्यां षट्संज्ञायां त्र्युपोत्तमिति स्वरो न स्यात् । ततश्च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते ।

र्यो सिद्धं भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पञ्चभिः । सप्तभिरिति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्झल्युपोत्तममित्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरे ऽवधारणाच्च संज्ञाग्रहणमनर्थकम् । स्वरे ऽवधारणं क्रियते स्वरविधिं प्रतीति । इदं तर्हि दण्डिदत्तौ दसदण्डिनौ । तुग्विधौ किमुदाहरणम् । वृत्रहभ्याम् । वृत्रहभिः । नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । तुग्विधौ चोक्तम् । किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृतीति वक्ष्यामि । इह मा भूत् । ब्रह्महच्छत्रम् । भ्रूणहच्छाया । न ह्येष सन्निपातलक्षणो नलोपः ॥

न मुने ॥ २ ॥ इह ने यत्कार्यं प्राप्नोति तत्प्रति मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते । नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोति । एवं तर्हि । नमुटादेशे * । न मुटादेश इति वक्तव्यम् । किमिदं टादेश इति । टाया आदेशः टादेशः । यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशे अप्रतिषिद्धं भवति । तत्र को दोषः । अमुनेत्यत्र मुभावस्यासिद्धत्वाद् अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः ।

न चात्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते । षट्त्रीत्यस्य षड्भिरित्यादौ सावकाशत्वाद् झल्युपोत्तममित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ समुदाये ह्यनुवर्त्तमाने केषुचिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति । तथा च वान्यस्य संयोगादेरित्यत्र घादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कृतम् । अत एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह स्वरे ऽवधारणाच्चेति । स्वरे ऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधाय षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्तो निषिध्यते ततो जसो लुकि नलोपे चाकारान्तत्वाट्टाप् प्राप्तः सोऽपि निषिध्यत । स्त्रियां यदुक्तं तत् षट्स्वस्रादिभ्यो न भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् । अत्रान्ये आहुः । स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः । अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेन । अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नास्ति टाप्प्राप्तिः । सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः । तुग्विधौ चोक्तमिति । द्वयमत्रास्ति संनिपातलक्षणत्वं बहिरङ्गलक्षणत्वं च । विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः किन्निमित्तस्तुक् संनिपातपरिभाषायास्तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे संनिपातेति । इदं तर्हीति । नियमार्थमिदं कृल्लक्षण एव तुग्मा भूत् छलक्षणस्तु यथा स्यादित्यर्थः । इह मा भूदिति । तुगभावे । नह्येष इति । पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नात्र बहिरङ्गो नलोपः ॥ २ ॥

न मुने ॥ ने यत्कार्यमिति । भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते परसप्तमी च शास्त्र-

टादेश इति सर्वविभक्त्यन्तोयं समासः। टाया आदेशः टादेशः। टायामादेशः
टादेश इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं ने
यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते। नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नो-
तीति। नैष दोषः। इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता च सूत्रनिबन्धेनाचा-
र्याणामभिप्रायो लक्ष्यते। तदेतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभावइति। यदयं
ने परतः असिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति। अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। त-
द्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति। तथा वाक्यान्यपि द्विग-
तानि दृश्यन्ते। श्वेतो धावति। अलम्बुसानां यातेति। अथ वा वृद्धकुमारीवा-
क्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृ-
णीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति। न च तावदस्याः
पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो वा गावः कुतो धान्यम्। तत्रानया एकेन वाक्येन
पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति। एवमिहापि ने असिद्धत्वप्रति-
षेधं ब्रुवता नाभावोपि संगृहीतो भवति॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य॥ ४॥ यण्स्वरो यणादेशे
स्वरितयणः स्वरितार्थम् *। यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः। किम्प्रयोज-
नम्। स्वरितयणः स्वरितार्थं स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात् खलप्व्यटति

———————

प्रसिद्धेति निष्पन्ने नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं न्याय्य-
मिति भावः। नाभावश्चैवेति। नाभावे कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वाद्धिलक्षणो नाभा-
वो न प्राप्नोति ततश्च सूत्रमेवैतदसम्बद्धं नाभावस्यैवाभावात् तत् कुतस्तस्मिन्
परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वमुच्यते। इहेङ्गितेनेति। न निर्देशादे-
वार्थप्रतिपत्तिः किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्सूत्रनिर्देशादवसीयते। ततश्च
यदाचार्यो ने यत्प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति तस्मान्नाभावे अपि मु-
भावस्य सिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते। अथ वेति। तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम्।
अथ वा एकस्याप्यनेकशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः। वाक्यान्यपी-
ति। न केवलमर्थस्यानेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्यापीत्यर्थः। श्वेतोधावतीति।
किंजातीयो धावति किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनानेकेन वा पृष्टः कौशलादेवं कश्चिद-
र्थद्वयं प्रतिपादयति। अथ वेति। अशब्दार्थस्यापि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते।
यथाग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनमग्न्यानयनेऽन्तर्भवति। एवमि-
हापि ने परतः प्राप्तं कार्यं प्रति मुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवतार्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्व-
माश्रितम्॥ ३॥

उदात्त॥ यण्स्वर इति। यण्निमित्तस्वाद्यणः सम्बन्धी स्वरो यण्स्वरः।
खलप्व्यटतीति। खलं पुनातीति क्विप्। उपपदसमासः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्।
ङौ परत ओः सुपीति यणादेशः। तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो

खल्वप्यश्नाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं स्वरितयण इति। न चास्ति स्वरितः सिद्धस्तत्राश्रयासिद्धत्वं भविष्यति। आश्रयासिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः *। आश्रयासिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषो भवति। दध्याशा मध्वाशा। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः। स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति उदात्तयण इत्येव। अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते। केनेदानीं स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वाद् न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्। अथ वा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति। कथं तर्हि, स्वरिते यण् स्वरितयण् स्वरितयण इति॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥ ६॥ स्वरितग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। कथम्। अनुदात्ते परत उदात्त इत्येव सिद्धम्। केनेदानीं स्वरितो भविष्यति। गाङ्गेऽनूपे इति। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। इदं तर्हि

———————

हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषेधेऽनेन स्वरितत्वं तस्य यणादेशो कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वात् स्वरितयणः परोऽट्तिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातस्याकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणःस्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते। केचिदाहुः। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद् यणयसिद्धत्वाप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीति। तदयुक्तम्। नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषायाः निषेधादिको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यणो विधानात्। दध्याशेति। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति इकारः स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्यायामित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः। उदात्तयण इत्येवेति। तेनोदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः तस्य यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः। ततश्चास्यैव स्वरितस्याश्रयासिद्धत्वं भवति। स्वरिते यणीति। उदात्तस्वरितयोरिति सप्तमी उदात्तस्य यो यण् स उदात्ते ऽपि भवति तद्विषयत्वात्। स्वरिते यणित्येषा तु परसप्तमी तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवतीत्यर्थो न च दध्याशेत्याकारो लौकिके स्वरित इति न कश्चिद्दोषः। लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वाभावः॥ ४॥

स्वरितः॥ गाङ्गेऽनूप इति। गङ्गाया इदमिति तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ततो ङिः सुप्त्वादनुदात्तः तयोरेकादेश उदात्तः। अपोऽनुगतमनूपमिति

प्रयोजनम् । तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति कन्यानूप इति । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति । यथैव तर्हि क्रियमाणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणे ऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव सिद्धम् ।

एकादेशस्वरोन्तरङ्गः * । एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । अयवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । अय् । वृक्ष इदम् । प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तः अयादेशो यथा स्यात् । अवादेशो नास्ति । आय् । कुमार्या इदम् । किशोर्या इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकादेशे कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तो भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादुदात्तत्वम् । नित्य एकादेशः । कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य एकादेशः । अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा

प्रादिसमासः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अनीरप्रधानकनीयसी इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातः पङ्कः पदान्तादनीत्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः पक्षे उदात्तः । तेन वर्ज्यमानतेति । अन्तरङ्गत्वाद्यत् स्वरितत्वं तत्सिद्धमिति शेषनिघातेन पेशब्दोऽनुदात्तः प्राप्नोत्युदात्तश्चेष्यते । अस्तु स्वरितस्यासिद्धत्वाद् यथोक्तदोषाभावः । कन्यानूप इति । कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यतः स्वरितः तस्य सिद्धत्वात् वर्ज्यमानस्वरे सत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्यं न प्राप्नोति । ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गेऽनूपइत्यत्र भविष्यतीति भावः । आमङ्कमिति पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात् स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितोऽभिनिर्वृत्तः । तस्य स्थानएकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियत इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियते इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते । तत्रायमर्थो भवत्यादुगुणो भवत्युदात्तयोस्त्वादूगुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमानः एवोदात्तो भवतीति तृतीयम् । चतुर्थदर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति स्वरितगुणः प्राप्तः तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः स आद्यते । तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमप्रादिषु । इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वमात्र सिद्धत्वमुच्यते । वस्तु

स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्त-
र्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य एकादेशः । पदस्य उदात्तत्वम् । एवं
तर्हि इदमिह संप्रधार्यमाड् क्रियतामुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादा-
डागमः । नित्यमुदात्तत्वम् । कृते ऽप्याटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । आडपि
नित्यः । कृते प्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यथा स्व-
रस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिर-
नित्यो भवति । उदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते ऽआटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते
प्राप्नोति । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः
परत्वादाडागमः । आटि कृते अन्तरङ्ग एकादेशः । आव् । वृक्षाविदम् । उदा-
त्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं
वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्त आवादेशो यथा स्यात् । एकादेशस्वरः । गाङ्गे-
ऽनूपइति । उपात्तयोरेकादेशः तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सि-
द्धत्वं वक्तव्यम् । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविसेष स्वरो यथा स्यात् । शतृस्व-
रः । तुदती । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्
भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । शतुरनुमोनद्यजादीत्यन्तोदात्तादित्येष स्वरो
यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्ध एकादेशस्वरः
शतृस्वरे इति । यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न ह्य-
न्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति । ननु चेदमस्ति

त्तोऽयादेश इति । अन्यथा स्वरितः स्यात् । कुमार्यां इदमिति । कुमारीशब्द उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । कुमारी ए इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तय-
णो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडीकारयोरुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादे-
शः । एकादेश इति । आडीकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वाम-
त्यर्थः । पदस्योदात्तत्वमिति । विभक्तेरुदात्तत्वविधानात् । आट् क्रियतामिति । एका-
देशस्थानिना सह विभक्त्युदात्तत्वं विचार्यते । ननु च यणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण
भाव्यं ततश्च नदीसंज्ञाया अभावाद् आड् न प्राप्नोति । विहितविशेषणं नद्याग्रहणं
नद्यापो विहितो ङित्तस्याडित्यदोषः । अन्तरङ्ग एकादेश इति । वर्णावाश्रित्यैकादेश-
पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन । तस्मात्प्रार्थः सिद्धत्ववचनेन गाङ्गे ऽनूप इति । ए-
कारोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात् स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात् स्वरित एव स्या-
न्न तु कदा चिदुदात्तः । तुदतीति । तास्यनुदात्त इति शतानुदात्तः । शप्रत्यय उ-
दात्तः । शतुरनुम इत्यत्रान्तोदात्तादिति वर्त्तते । न ह्यन्तरेणेति । असिद्धत्वे चा-
न्तोदात्तत्वाभावादेव तुदन्तीत्यादौ उदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रति-
षेधेन । प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते । ननु चेति । अत्र लसार्वधातुकानुदात्त-

यान्ती वान्तीति एतदपि निघाते कृते नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति । इदमिह सम्प्रधार्यं निघातः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वान्निघातः । नित्य एकादेशः । कृते ऽपि निघाते प्राप्नो-त्यकृते ऽपि प्राप्नोति । एकादेशोपि अनित्यः । अन्यथा स्वरस्य कृते निघाते प्रा-प्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते निघाते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य एकादेशः । पदस्य निघातः । निघातोप्यन्तरङ्गः । कथम् । उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थ-मिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्निघाते एतदपि नान्तरेण उदात्तानुदा-त्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति । शतृस्वर । एकाननुदात्त । तुदन्ति । लिख-न्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । तेन वर्ज्यमानता यथा स्यात् । सर्वानुदात्त । ब्राह्म-णास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । किमुच्यते अन्तरङ्ग इति । यो हि बहिरङ्गः असिद्ध एवासौ भवति । प्रपचतीति । सोमसुत्पचतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । सर्वत्रैवानु-म्प्रतिषेधो ज्ञापकः सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग इति । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे॥

———————

त्वस्य निमित्ताभावाद् द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भावः शेषनिघातः पदस्ये-ति मन्यते । एतदपीति । प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात् । एवमनुम इति ज्ञापकं स्थितमेव । एकाननुदात्तग्रहणेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव स्वराभि-धीयते । तत्र ह्युक्तं सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वादिति । तुदन्तीति । विकरण उदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छे-षनिघाताप्रसङ्गाद् धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । ननु चोदात्तत्वासिद्धत्वे ऽपि स्व-रितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति । सत्यं, सिध्यति । यदा स्वरितस्योदात्तता भव-तीति पक्षः । यदा तु स्वरितापवाद उदात्त इति पक्षः तदैकादेशस्योदात्तत्वं वि-धीयते तस्य चासिद्धत्वस्वरान्तराभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमु-च्यते । ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अत्रापि स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियते इति दर्शने उदात्तस्यासिद्धत्वे ऽपि स्वरितस्य निघातविधानाद् उदात्तस्याप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरितापवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदा-त्ताभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत । प्रपचतीति । बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्गः तस्यासिद्धत्वात्तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति । सोमसुत्पचतीति । तिङ्ङतिङ इति निघातः ईकारस्य न भवति । सर्व-त्रैवेति । लक्ष्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्रीयते अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य । त-त्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । अथ वा एकादेश

संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् हशीत्युत्वं न प्राप्नोति । प्लुतिश्च * । प्लुतिश्च उत्वेऽसिद्धा वक्तव्या । सुस्रोता३ अत्र त्वमसीत्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वादप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः * । अलावीत् । अयावीत् । सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । यदि पुनरिडादेः सिज्लोप उच्यते । नैवं शक्यमिह हि माहि लावीत् माहि यावीत् । यद्यत्र इण् न स्यात् अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । इटि पुनः सत्युक्तमेतत् । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्यादीट उदात्तत्वमिति । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति संयोगान्तलोपे * । संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट् । संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अपवादो वचनप्रामाण्यादिति । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्णः । वृक्णवान् । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् झलीति षत्वं प्राप्नोति । स्वर । क्षीबः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् इट्प्रतिहितस्य निष्ठातस्य निपातनलोपरूपत्वाद् निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । प्रत्ययः । क्षीबेन तरति क्षीबिकः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद् द्व्यचष्ठन्निति ठन् प्राप्नोति । इड्विधिः । क्षीबः । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ओलस्जी । लग्नः । निष्ठादेशः सिद्धो व-

---

उदात्तेनोदात्त इति परिभाषाश्रयिणत्वेति ज्ञाप्यते । यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरस्तस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वं भवत्येव । हरिव इति । हरयोऽस्य सन्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वं सुनुमसंयोगान्तलोपरुत्वानि । यदा तु छन्दसीवनिपाविति वनिप्प्रत्ययः क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य च रुत्वं तदा नार्थः सिद्धत्ववचनेन । यदि पुनरिति । इट ईटीत्यत्र रात्सस्येत्यतः सस्येति वर्तते इट इति षष्ठी न तु पञ्चमी । तेनेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भवति । यद्यत्रेति । यदि लोपेन निवर्त्तेतेत्यर्थः । ननु च उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटो भविष्यति । नैतदस्ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्यासिद्धत्वात् । संयोगादिलोप इति । ननु चोक्तमपवादो वचनप्रामाण्यादिति । एवं मन्यते प्रवर्ततां संयोगादिलोपः । तस्मिंस्तु कृते तस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । उक्तमेतदिति । असिद्धत्वेऽप्यपवादः संयोगादिलोपः । इट्प्राप्नोतीति । यदा तकारमात्रस्य लोपो निपात्यत इति पक्षः तदेट् प्राप्नोति । ननु चेति । इडभावाश्रयत्वात् प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सिद्ध इति । सुतरां सिद्ध इत्यर्थः । अथवा नासिद्धो वचनेन सिद्धः किं तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्य-

क्तव्यः। निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् नेड् वशि कृतीति इट्प्रतिषेधो यथा स्यात्। ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। बस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे *। बस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। दत्वस्यासिद्धत्वाद् अत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति। अधातोरिति न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे *। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी आसते। अमी अत्र। अमू आसाते। अमू अत्र। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाद् एच इति अयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति। यो ह्यन्यः सोऽसिद्ध एवासौ भवति। अमुया अमुयोरिति। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमू आसाते। इत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणं चोदितं स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च *। प्लुतिस्तुग्विधौ छे च सिद्धा वक्तव्या। अग्ना३ इच्छत्रम्। पटा ३ उच्छत्रम्। प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग् न प्राप्नोति। किमुच्यते छे चेति। यो ह्यन्योऽसिद्ध एवासौ भवति। आग्नची३त्। सोमसू३त्। श्चुत्वं धुड्विधौ * श्चुत्वं धुड्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्। अड् श्च्योतति। षड् श्च्योतति। श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् डः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत। अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः *। अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्। बभणतुः। बभणुः। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति। उचि-

---

र्थः। क्रियते न्यास एवेति। येषां दत्वं नास्ति तदर्थं चर्म वस्ते चर्मवः पिण्डं ग्रसते पिण्डग्र इति। अदस इति। स्वरोच्च तद्विशेषणं बहिष्पदलक्षण इति। बाह्यपदावयव इत्यर्थः। अथ वा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्तव्ये स्वरे परत इत्यर्थः। यो ह्यन्य इति। बाह्यपदावयवो न भवतीत्यर्थः। असिद्ध एवासौ भवतीति। असौ स्वरोऽसिद्धस्वविषये भवतीत्यर्थः। अमुयेति। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे टाप् एकादेशः उत्वस्यासिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वमयादेशः ततो मुत्वम्। न चेति। व्याख्यानसूत्रेषु लाघवानादरात्। अग्ना३इ च्छत्रमिति। एचोऽप्रगृह्यस्येत्याकारः प्लुतः इदुतौ तु मात्रिकौ तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेन तुक् प्राप्नोति। ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते। प्लुतिशब्देन तत्सहचरिताविदुतौ लक्ष्यते। अग्निची३दिति। प्लुतस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्येति तुग् भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति च। अड् श्च्योततीति। श्च्युतिर् क्षरणे इति धातुः सकारादिः प्रति-

च्छिषति । अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् * । सँय्यन्ता । सँव्वत्सरः । यँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद् यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि * । पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि । लत्व, गलो गलः । गरो गरः । लत्व । घत्व, द्रोग्धाद्रोग्धा । घत्व । ढत्व, द्रोढाद्रोढा । ढत्व । नत्व, नुन्नो नुन्नः । नुत्तो नुत्तः। नत्व । रुत्व, अभिनो ऽभिनः । अभिनद् अभिनत् । रुत्व । षत्व, मातुष्वसा मातुःष्वसा । मातुःस्वसा मातुः स्वसा । पितुःष्वसा पितुःष्वसा। पितुःस्वसा पितुःस्वसा। षत्व। णत्व, माषवापाणि माषवापाणि । माषवापानि माषवापानि । णत्व। अनुनासिक, वाङ्नयनं वाङ्नयनम् । वाग्नयनं वाग्नयनम् । अनुनासिक । छत्व, वाक्शयनं वाक्शयनम् । वाक्छयनं वाक्छयनम् । उभयथा चायं दोषः । यद्यपि स्थाने द्विर्वचनम् । अथापि द्विःप्रयोगः । कथम् । यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः । तेनैष दोषः सिद्धः । अथ द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्त्तेरन् ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थम् । न-

———————

ञायते मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि मधुगिति रूपं यथा स्यात्। शकारादौ मधुड्डिति स्यात्। उच्चिच्छिषतीति । उच्छीविवासे तुक् सन् इट् अजादेर्द्वितीयस्येति च्छिशब्दस्य द्विर्वचनं शर्पूर्वाः खय इति शेषः छस्य अभ्यासे चर्चेति चकारस्तस्यासिद्धत्वाच्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति। सँय्यन्तेति। अनुस्वारस्यायोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचोदनाद्यत्वाद् द्विर्वचने च सिध्यति रूपमेतदनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम् । पदाधिकारश्चेदिति । यदि लत्वादिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकक्षत्वात् द्विर्वचने कर्त्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विर्वचने सत्यनिष्टोऽपि प्रयोगः स्यात् । यदा तु लत्वादिषु पदस्येति नापेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गेषु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचने सतीष्टं सिध्यतीति नार्थः सिद्धवचनेन । गल इति । अचि विभाषेति लत्वम् । द्रोग्धेति । वा द्रुहमुहेति वा घत्वं पक्षे हो ढ इति ढत्वम्। नुन्न इति । नुदविदेति वा निष्ठानत्वम् । अभिन इति। भिदेर्लङि सिपि श्नमि अटि हल्ङ्यादिलोपे सिपि धातोरुर्वा दश्चेति वा रुत्वम् । मातुः ष्वसेति । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम्। माषवापाणीति । प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम् । वाङ्नयनमिति । यरोऽनुनासिक इति वा गकारस्य ङकारः । वाक्छयनमिति । शश्छोऽटीति शकारस्य वा छत्वम् । लत्वादीनि निवर्तेरन्निति । द्विर्वचनात्प्राग् न । कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोऽपि विकल्पः स्यात् । ततश्च गलो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ॥ ६ ॥

नलोपः प्राति ॥ अन्तग्रहणमिति । नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति

लोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् * । नलोपे अन्तग्रहणं क्रियते। किं कारणम्। पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारो विशेषणम्। कथम्। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि विशेषणषष्ठी। अह्नो नलोपप्रतिषेधः *। अह्नो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अहोभ्याम्। अहोभिरिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। रुरत्र बाधको भविष्यति। असिद्धो रुः तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति। अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते। सावकाशो रुः। कोऽवकाशः। अनन्त्यः अकारः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति। यदयमहन्ग्रहणं करोति। अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थं वचनम् *। अहन्ग्रहणादिति चेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्। हेअहरिति। यत्तर्हि रुत्वं शास्ति। एतदपि संबुद्ध्यर्थमेव स्यात्। हे दीर्घाहोत्र। यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानन्त्यस्य रुर्भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेषु अनन्त्यस्य रौ वा रे वा॥

न ङिसंबुद्ध्योः॥ ८॥ न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे *। न ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति। राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति। वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् *। हे चर्मन्

वर्तते तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः। नलोप इति। असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात्। ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात्। अहन् इति। अहन् रोऽसुपीति रुत्वरत्वयोः सम्बुद्धौ सावकाशत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते। अनन्त्य इति। अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः। कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव अहःशब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः। यदयमहन्ग्रहणमिति। नकारापरित्यागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनं नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात्। अन्यथाह इति ब्रूयात्। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्देशः स्यादिति नलोपाभावो न ज्ञाप्येत। यत्तर्हि रुत्वमिति। हे अहरिति अत्र रोऽसुपीति रादेशः क्रियते। अहन्नित्यनेन तु रुत्वं विधीयते। तत्राकृतनलोपनिर्देशो नलोपाभावस्य ज्ञापक एवेति भावः। हे दीर्घाहोत्रेति। दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वादुत्वम्। यत्तर्हीति। वार्तिककारवचनं ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। नह्यस्तीति। अतः परस्य रोरुत्वमुच्यते अकारस्य तु रौ रेफे वा विशेषाभावाद्रादेशमेव विदध्यादिति रुत्वविधानान्नलोपाभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव रुत्वरत्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति सिद्धमिदम्॥ ७॥

नाङि॥ चर्मतिल इति। नलुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् भसंज्ञाया

हेचर्म । तर्हि अनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यते न चात्र ङिसंबुद्धी पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । न क्व चिद् ङिर्लोपेन लुप्यते । सर्वत्र लुमतैव । स यथैवेह भवति । आर्द्रेचर्मन् लोहितेचर्मन्निति । एवमिहापि स्यात् । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि ङ्यर्थेन तावन्नार्थः । भत्वाच्चु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् * । ङौ प्रतिषेधोनर्थकः । किं कारणम् । भत्वात् । भसंज्ञात्र भवति । यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथन्तरेसामन्निसत्र अल्लोपोन इत्यल्लोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमुभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । सत्सुष्टुभाम ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपोन इति लोपो न, भत्वान्नलोपो न भविष्यति । तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन । संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः । कथम् । संबुद्ध्यन्तानां न समासः राजवृन्दारकेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित् समासेन गम्यते । अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसम्बोधनं समासेन । वा पुंसकानामित्येतद्वक्तव्यमत्र ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः * । निष्ठामतुपोरादेशस्तु अनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम् । भिन्नवन्तः । वृक्षवन्तः । न वा वक्तव्यम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । भिन्नवान् । नामन्ते प्रतिषेधः * । नामन्ते प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृमतोपस्यं नामन् इति । उक्तं वा * किमुक्तम् । निष्ठामतुपोस्तावदुक्तम् । न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वाद् इति । नामन्ते ऽप्युक्तम् । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

———— ————

अभावात् सुबन्तत्वात्पदत्वान्नलोपः । राजन्वृन्दारकेति । अवयवार्थसम्बोधनेन समुदायार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति संबुद्ध्यन्तयोरेव समासः । यथैवेहेति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाश्रयत्वात् । भत्वादिति अयस्मयादित्वात् । संबुद्ध्यन्तानामिति पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगात् । यद्यपि हेराजन्नित्यादौ लोपशब्देन संबुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वाद् न-लोपनिषेधः प्रवर्त्तते समासे तु लुमता लोपान्नलुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोस्ति तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम् । वा नपुंसकानामिति । प्रत्ययलक्षणे सति नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं त्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम् ॥ ८ ॥

मादु ॥ अनन्त्ययोरपीति । मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम् ।

संज्ञायाम्,आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ ११ ॥ १२ ॥ किमयमेकयोगः, आहो स्विन्नानायोगौ । किञ्चातः । यद्येको योगः । अहीवती कपीवती । अत्र न प्राप्नोति । अथ नानायोगौ । इक्षुमती । द्रुमती । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेकयोगः । कथमहीवती कपीवती । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्जातीयकानां वत्वमिति । यदयमन्तोवत्या इवत्या इत्याह । अथ वा पुनरस्तु नान.योगौ । ननु चोक्तमिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोति । यवादिषु पाठः करिष्यते ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥ छन्दसि इर इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । तत्र ते विश्वकर्माणस्त्वे सप्तर्षिमन्त इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते छन्दसि इर इति । कथं तर्हि छन्दसि ईर इति । एवमपि त्विषीमान् पतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः। विहितविशेषणमीकारग्रहणम् । ईकारान्ताद्यो विहित इति। एवमपि सूर्यं ते देवा पृथिवीमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। इह च न स्यात् । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति । एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्यम् । त्रिहर्यधिपत्यग्निरेभ्यः । त्रि, त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि । हरि, हरिवो मेदिनं त्वा । हरि । अधिपति, अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति । अग्नि, चतुरग्निवानिव । अग्नि । रे, आरेवानेतु नो विश इति । यदि तर्हि परिगणनं क्रियते । सरस्वतीवान् । अपूपवान् । दधिवान् चरुरित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥ यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियते अनो नुगिति । अनो नुकि विनामकृतविधिप्रतिषेधः * । अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्ष-

———————

नवेति । पदेन मतुब्ङिनिष्ठ विशेष्येते नतु ताभ्यां पदमिति तदन्तविध्यभावः ॥ ९ ॥

संज्ञायाम् ॥ आसन्दी । किमयमिति । तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थं नानायोगत्वे संज्ञामिति वत्वं सिद्धं कार्यान्तरविधानार्थमासन्दीवदादीनां निपातनम् । यदयमिति । ननु चासन्दीवदाद्यर्थमीवत्या इति स्यादिति कथं ज्ञापकम् । नैतदस्ति । स्त्रियामेषां प्रयोगाभावादीवतीशब्दान्तत्वाभावात् । यवादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारार्थः तत्राधीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

छन्दसीरः ॥ त्विषीमानिति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । विहितविशेषणमिति । लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात् । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणाद्रेशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति । अथ वा रयिशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति कृतसम्प्रसारणस्य रूपमारेवानिति ॥ १५ ॥

अनो नुट् ॥ यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः । अक्षण्वानिति । अक्षिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः । नुकः सिद्धत्वात् पूर्वं नलो-

ण्वान् । पदान्तस्येति निषेधः प्राप्नोति । रुश्च प्रतिषेध्यः । सुपथिन्तरः । नञ्छव्यप्रशानिति रुः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च-यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वानिति । मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्य इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्च अनिष्टे देशे प्राप्नोति । अक्षण्वानिति। अस्तु तर्हि पूर्वान्तः । ननु चोक्तम्। अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध इति । भत्वात् सिद्धम् । भसंज्ञा वक्तव्या । यदि तर्हि भसंज्ञा अल्लोपोऽन इत्यल्लोपः प्राप्नोति । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि * । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् । इह तर्हि सुपथिन्तरः । नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति । घग्रहणं च * । घग्रहणं च कर्तव्यम् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । नुग्वक्तव्यः । भसंज्ञा च वक्तव्या । अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्तव्यम् । घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । यत्तावदुच्यते नुग्वक्तव्य इति । नुक एष परिहारः। भत्वात्सिद्धमिति-यदप्युच्यते भसंज्ञा वक्तव्येति । क्रियते न्यास एव । अयस्मयादीनि छन्दसीति। यदप्युच्यते अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । सस्रुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न । भत्वाद्विनामरुविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति । यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध इति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नुटा व्यवहितत्वात् । असिद्धो नुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति । अवग्रहेऽपि न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

पो भूतपूर्वगत्या नुक् । सुपथिन्तर इति । नाद्धस्येति नुकि सति पदान्तत्वान्नकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । परादाविति । नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वत्वप्रसङ्गः । भत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । अल्लोप इति । एतच्चाल्लोपे नुकोऽसिद्धत्वाद्ध्यनन्तत्वाभावो नलोपस्त्वल्लोपे सिद्धो नलोपः सुप्स्वरेति नियमात् नापि नलोपापवादत्वान्नुको नाऽनन्तत्वमिति शक्यते वक्तुम् । अक्षण्वानिति पूर्वस्य । नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य ष्टुत्वेन सिद्धत्वाद् विनामविधानस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । घग्रहणं चेति । घेनान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः। नुक एष इति-आश्रित्य नुकं भत्वात् सिद्धमिति परिहाराविधानान् नुग्वक्तव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थः । असिद्धो नुडिति । अतोऽपि नुटो वत्वाभावः । न लक्षणेनेति । पौरुषेया

नादूघस्य ॥ १७ ॥ ईद्रथिनः * । रथिन ईद्वक्तव्यः । रथीतरः । भूरिदाव्नस्तुट् * । भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्यः । भूरिदावत्तरो जनः ॥

कृपो रोलः ॥ १८ ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः * । कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपणः । कृपाणः । कृपा । कृपीटम् । वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् । वाल, अश्ववालः । अश्ववारः । वाल । मूल, मूरदेव । मूलदेव । मूल । लघु, वरुणस्य लघुस्पदः । वरुणस्य रघुस्पदः । लघु । अलम्, अलं भक्ताय । अरं भक्ताय । अलम् । अङ्गुलि, सुबाहुः स्वङ्गुलिः । सुबाहुः स्वङ्गुरिः । संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् * । संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कापिलकाः । कापिरकाः । तिल्पिलिकम् । तिर्पिरिकम् । कल्मषम् । कर्मषम् । लोमानि । रोमाणि । पांसुलम् । पांसुरम् । कल्म । कर्म । शुक्लः । शुक्रः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम् अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवतीति, आहोस्विदुपसर्गविशेषणम् अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानम् * । रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पल्ययते । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । प्लायते । पलायते ।

त्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नादूघस्य । ईद्रथिन इति । नुडपवाद इकारो विधीयते स च नलोपे कृते इकारस्य विधेयः । यदि तु नलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तस्यासिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत् । भूरिदावत्तर इति । भूरि ददातीति वनिप् ॥ १७ ॥

कृपो ॥ कृपण इति । रञ्जेः क्युन्निति बाहुलात् क्युन् । कृपाण इति । युधिबुधिदृशेः किच्चेति बाहुलकादानच् । कृपीटमिति । कृकापिभ्यां कीटन्निति कीटन् । कृपेत्येतत्तु कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति । ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाभावः । अथ क्लृपूसामर्थ्यइत्येव कस्मान्न पठ्यते लत्वं हि न विधेयं भवति । नैतदस्ति । अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति लृकारस्य ऋकारे कृतेचीकृपादात स्यात् । यदा तु लत्वं क्रियते तदा पूर्वत्रासिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभावः । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोपि लत्वसिद्धिः । वालेति । वलसंवरणे । वल्यत इति वालः । मूलप्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये लघुशब्दः । अङ्गेर्ऋतन्यञ्जीत्युलिप्रत्ययेऽङ्गुलिशब्दः अमेर्भ्रारिश्च लो वेति नापेक्षितम् । कपिलकादिषु वा रस्य लः । रोमाणीति । रुशब्द इत्यस्मान् मनिनि रोमन् । नामन्निति निपातनमनाश्रित्योदाहरणाभ्यासः । पांसुरस्मिन्नस्ति नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः । कर्मेति । कृञो मनिन् । शुक्ल शुक्र इति । ऋज्रेन्द्राग्रेति निपतनादयुक्तः पाठ ॥ १८ ॥

अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् । उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिः * । उपसर्गस्येति चेदेकादेशे अप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते । पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति लत्वं न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् । ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसंख्यानमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं प्लायते पलायत इति। अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥ णावुपसंख्यानं कर्तव्यम् * । इहापि यथा स्यान्निगार्यते निगाल्यते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद् भविष्यति । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । अत उत्तरं पठति । गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् । किमुक्तम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥२२॥ योगे च * । योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परियोगः । पलियोगः । सङ्गिलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि*।

उपसर्गे ॥ किमिदमिति । र इति वर्तते । तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायतिर्विशेषणमुत श्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्नः । पल्ययत इति । यकारेण व्यवधानाल्लत्वाप्राप्तिः । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानसद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायात् । न च निर्दुरावकाश इति वक्तुं शक्यमेवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात् । प्लायत इति । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वाद्यतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावं मन्यते । अस्त्विति । प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति इण एव तेन योग इत्याहुः । दोषा इति । ततोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाप्यदोषः ॥ १९ ॥

अचि ॥ णाविति । पदस्य लत्वविधानाल्लत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाण्णिलोपे कृते लत्वाप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । विशेष्यस्य प्रत्ययस्यासंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ॥ २१ ॥

परेश्च ॥ सङ्गीति । सनः सकारादारभ्य आमाङ्ङो ङकारेण

सङ्गीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि। किम्प्रयोजनम्। प्रयोजनम्। गिरौ गिरः। पयो धावति। द्विष्टरां दृषत्स्थानम्। काष्ठशक् स्थाता। कुङ्क्षा। धुर्य इति। गिरौ गिर इत्यत्र अचि विभाषेति लत्वं प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। पयो धावति इत्यत्र धि चेति सलोपः प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। धिसकारे सिचो लोप इति। द्विष्टरामित्यत्र ह्रस्वादङ्गादिति सुचो लोपः प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येतदनुवर्तिष्यते। दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलीति सलोपः प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते। काष्ठशक् स्थाता इत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत्। कुङ्क्षेत्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चामिति। धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सङ्गीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न भकुर्छुरामिति प्रतिषेधो भविष्यति॥

संयोगान्तस्य लोपः॥ २३॥ संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः *। सं-

प्रत्याहारः। गिराविति। गिरतेः क्विबन्तादौजसौ। वक्ष्यत्येतदिति। इदं विरुद्धमिव वक्ष्यत्येतच्चकाधीत्येव भवितव्यमिति। तस्मादिदं वक्तव्यमेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे रुत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद्रुत्वमेवासिद्धत्वाभावात्प्रवर्तते। अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावाद्रोर्लोपाभावः। द्विष्टरामिति द्वौ वारौ द्विः सुच्प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम् प्रत्ययः। दृषत्स्थानमिति। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य झलो झलीति लोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः। अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात् पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात्। काष्ठशगेवेति। दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात्। प्रक्स्थातेत्यत्र तु पचेः कुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गः कुतो यः काष्ठशकीत्यनेन सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति। पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम्। एवञ्च पयो धावतीत्यत्र सिलपाभावः॥ २१॥

योगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति। संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः *। किमर्थम्। वाक्यर्थम्। वास्यर्थम्। न वा झलो लोपात् *। न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम्। झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा *। अथ वा बहिरङ्गो यणादेशः, अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगान्तलोपे सग्रहणम् *। संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम्। संयोगान्तलोपः सस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्रेयान्। भूयान्। ज्यायान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। परत्वाद्रुः प्राप्नोति। असिद्धो रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। न सिध्यति। किङ्कारणम्। रुविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशोयं रुर्लोपं बाधेत। सावकाशो रुः। कोऽवकाशः। पयः शिरः। ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति। स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत। न बाधते। किङ्कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते। लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा योगविभागात्सिद्धम् *। अथ वा योगविभागः करिष्यते। एवं वक्ष्यामि संयोगान्तस्य लोपोऽरात्। संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात्। ततः सस्य। सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य। किमर्थमिदम्। प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च। अथ वा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते। संयोगान्तस्य लोपः सस्य, सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति। ततः रात्। रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति। अथ वा रात्सस्येत्यत्र संयोगान्तस्य लोप इत्येतदनुवर्तिष्यते॥

संयोगान्तस्य लोपः॥ वाक्यर्थमिति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वेष्विति वचनात्स्थानिवद्भावादपि लोपः परिहर्तुं शक्यः। न वेति। झलो झलीत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन झल्ग्रहणमिहानुवर्तते। तत् षष्ठ्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाभावः। स्कोः संयोगाद्योरित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव सम्बध्येत तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपाविधानाद् यणः पूर्वयोर्लोपाभावः। अन्तरङ्ग इति। एकपदाश्रयत्वात्। स यथैवेति। यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यमिति भावः। येन नाप्राप्त इति। यदा लक्षणं बाध्यत इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तः तदेव बाध्यते न हि तदबाधित्वा रुर्विषयं लभते। यस्य तु क्वचित्प्राप्तिस्तदबाधेनापि विषयलाभान्न तद्बाध्यते। अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। अरादिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्। यथा मातुः पितुरिति। श्रेयानित्यादौ रुत्वबाधनार्थम्। नत्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत्स्यान्न तु रुत्वस्येत्याशङ्क्याह अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन सम्बन्धः। न रात्सस्यैव लोपो भवतीत्येकं वाक्यम्। संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयम्॥२४॥

धि च ॥ २५ ॥ धिसकारे सिचो लोपः ॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥ इह मा भूत् सलोपः । चकाद्धि पलितं शिर इति । आशाध्वं तु कथन्ते स्यात् ॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते आशाध्वं तु कथम् । आशाध्वमित्यत्र लोपो न प्राप्नोति । जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति । सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात् ॥ सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात् । इहापि आयन्ध्वमारन्ध्वमिति जश्त्वेनैव सिद्धम् । श्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥ श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति । लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणम् ॥ तत्रायमप्यर्थः । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । इहापि अच्योढ्वमप्लोढ्वमिति षत्वे सिचो धस्य ष्टुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम् । सेटि दुष्यति ॥ सेटि दोषो भवति । इदमेव रूपं स्याद् अलविढ्वम् । इदं न स्यात् । अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते । घसिभस्योर्न सिध्येत्तु ॥ घसिभस्योर्न सिध्यति । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरीधाना इत्यत्र न प्राप्नोति । तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥ तस्माद्धिचेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं चकाद्धि पलितं शिर इति । एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धां ते हरीधाना इति। नैष दोषः । इह तावत् सग्धिरिति नैतद् घसेरूपं किं तर्हि सघेरेतद्रूपम् । बब्धां ते हरीधाना इति । नैतद्भसेरूपं किं तर्हि बन्धेरेतद्रूपम् । छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । यथेष्कर्त्तारमध्वरे । आनिष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । यथा तुभ्येदमग्ने ॥ तुभ्यमिदमग्ने इति प्राप्ते । आम्बानां चरुः । नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते । आव्याधिनीरुगणः । आव्याधिनीः

धि च ॥ धिसकार इति । स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः । चकाद्धीति । हे शिरः पलितं सच्चकाद्धि शोभस्वेति । जश्त्वमिति । झलां जशोऽन्ते झशीत्यनेन । श्रुतिश्चापीति । एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते । लुङश्चापीति । श्लोकवार्तिककारस्यायुक्तमिदं वचनम् । अकृढ्वमभूढ्वमित्यादौ ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपे सति मूर्द्धन्यस्याविधाने रूपं न सिध्येत् । सग्धिरिति । अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । तत्र झलो झलीति सलोपो न प्राप्नोति इष्यते चाबब्धामिति । भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः । सघेरिति । सघ हिंसायामित्यस्य । स्वरभेदोपि नास्ति क्तिन्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सघिर्वर्तते इत्यर्थभेदोपि नास्ति । बन्ध बन्धन इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो श्लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन धकारस्य भकारे बब्धामिति भवति । क चिद्बधेरिति पाठः । सत्वयुक्तः बधेः श्लुग्विषयत्वा-

बुगणा इति प्राप्ते । शिवा उद्रस्य भेषजीः । शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते । तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते । कथम् । रात्सस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोऽस्ति अन्यदतः सिचः । ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं चकाधीत्येव भवितव्यम् । धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥ आशाध्वं तु कथं ते स्याद् जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥ सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥ लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥ घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥ छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥ इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्यासिद्धत्वाद् ढत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अपवादो वचनप्रामाण्यादिति । अथ वा एवं वक्ष्यामि होढोऽदादेः । हः ढो भवति अदादेः । ततो धातोर्घः । दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तम् । एवमपि घोदादेरित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । अधोक् । क तर्हि स्यात् । मा स्म धोक् । नैष दोषः । धातोरिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी दादेर्धातोरिति । का तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्यो दादिरवयव इति। सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेया । उत्तरार्था । किम्प्रयोजनम् । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति इहापि यथा स्यात् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्धबिति । यद्यनवयवयोगा षष्ठी दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवो भवति । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य * । हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन सम्भरति मरुदस्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उदग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

———————

विस्थादुः । छान्दस इति । घसिभस्योः सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः । इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । यदेतदिति । तदेव चोत्तरत्रानुवर्तेत इति भावः । मातुरिति । उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशादुःस्थानिवत्त्वाद्रपरत्वे सति सकारस्य लोपः ॥ २५ ॥

दादेः ॥ घत्वस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रतियोगमुपस्थानाबेतत्सूत्रारम्भाच्च ढत्वघत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गः । उक्तमिति । नह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः, दुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात् । अदादेरिति । असमर्थसमासो वाढेन भवतीति धातोर्घ इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ् । एषोपीति । प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात् ॥ ३२ ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ किमर्थश्चकारः। स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव। न सिध्यति। किङ्कारणम्। अवशादित्वात्। ननु च जश्त्वे कृते बशादिः। असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न बशादिः। एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति। एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव। एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति। लोपे कृते झषन्तः। स्थानिवद्भावान्न झषन्तः। अत उत्तरं पठति। दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् *। दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः। यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यान्नात्र भवति। अलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। दसाति दसाति। तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। झलि झषन्तस्येत्युच्यते। तथोश्चायं झलि झषन्तो भवति नान्यत्र। अथाप्येतन्नास्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। एवमपि नार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण नापि तथोर्ग्रहणेन। आनन्तर्यमिहाश्रीयते झलि झषन्तस्येति। क्व चिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्व चिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥

झषस्तथोर्धोऽधः॥ ४० ॥ अध इति किमर्थम्। धत्तः। धत्थ। अध इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति धत्तः धत्थ इति। जश्त्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति दधस्तथोश्चेति। ततो वक्ष्यामि झलां जशः। झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः। ततः अन्ते। अन्ते च झलां जशो भवन्तीति। तत्र जश्त्वे कृते अझषन्तत्वान्न भविष्यति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

दधस्त॥ एत्वतुकोर्ग्रहणमिति। फलिभजिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः। झलिझषन्तस्येति। झषन्तग्रहणानुवृत्तौ सत्यां झषन्तत्वान्यथानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवत्त्वकृतन्तु व्यवधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः॥ ३९ ॥

झष॥ तत्र जश्त्व इति। पूर्वत्रासिद्धमिति। धत्वभावे जश्त्वस्यासिद्धत्वाद् झषन्तत्वं धत्वे तु परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमिति धत्वाभावः॥ ४० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥४२॥ रदाभ्यामिति किमर्थम् । चरितं मुदितम् । ननु च रदाभ्यामित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा । न रेफदकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते । किं तर्हि तकारः । रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया इति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् * । निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । छिन्नवद्भ्याम् । छिन्नवद्भिः । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य * । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्येति परस्य प्राप्नोति । वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः * । वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं कार्तिक्षैतिफौल्लयः । कार्तिरिति वृद्धौ कृतायां रदाभ्यामिति नत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां क्षियो दीर्घादिति नत्वं प्राप्नोति । फौल्लिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेन लत्वमुच्यमानं न प्राप्नोति । अथोच्यमाने ऽपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादिति कथमिदं विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति आहो स्विद् वृद्धिर्निमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति क्षैतिः संगृहीतः। कार्तिरसंगृहीतः। अथ विज्ञायते वृद्धिर्निमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति । कार्तिः संगृहीतः । क्षैतिरसंगृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसंगृहीतः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद् वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्तं क्षैतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीत इति । कार्तिश्च संगृहीतः । कथम् । वृद्धिर्भवति

रदा ॥ विचारसद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठेत्यसमस्तं लुप्तषष्ठीकं पदं तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्वमिति सूत्रार्थाश्रयणात् । न रेफेति । निष्ठात इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनासम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः । अथेति । भिन्नवद्भ्यामित्यादौ निष्ठादकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासन्नेति तद्दकारस्यैव नत्वेन भाव्यं नान्यस्येति बहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम । किञ्च, पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद् बहिरङ्गत्वं नास्ति केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद् वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापारः । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः । क्षैतिरिति। वृद्धिरेवात्र नत्वस्य निमित्तं क्षियो दीर्घादिति वचनात् । कार्तिरिति । नत्वस्याकारो न निमित्तं किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । उभयथेति । न हि वृद्धिर्लत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकारपर-

गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्यते। अथ वा पुनरस्तु वृद्धिनिमित्तमस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तादिति। ननु चोक्तं कार्तिः संगृहीतः क्षैतिरसंगृहीत इति। क्षैतिश्च संगृहीतः। कथम्। यत्तद् वृद्धिशास्त्रं तस्मिन् वृद्धिशब्दो वर्तते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गा वृद्धिः। अन्तरङ्गं लत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवं च कृत्वा लत्वमपि सिद्धं भवति फौल्लिरिति॥

ल्वादिभ्यः॥ ४४॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् *। ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। पूनिः। दुग्वोदीर्घश्च *। दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। आदूनः। विगूनः। पूञो विनाशे *। पूञो विनाश इति वक्तव्यम्। पूना यवाः। विनाश इति किमर्थम्। पूतं धान्यम्। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य *। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनो ग्रासः स्वयमेव। ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थम्। सिता पाशेन सूकरी॥

क्षियो दीर्घात्॥ ४६ दीर्घादिति किमर्थम्। अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः। दीर्घादिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति। निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं दीर्घस्य ग्रहणमिति। यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् क्षेरित्येव ब्रूयात्। नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम्। यथैव ह्यत्राप्राप्ता विभक्तिः। एवमियङादेशोपि। नात्राप्राप्ता विभक्तिः। सिद्धात्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति। कथं प्रातिपदिकसंज्ञा। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति। ननु चाधातुरिति प्रतिषेधः

निष्ठातकारः। न चात्र लत्वनिषेध इष्यते। रेफशिरा इति। ननु चोक्तरूपस्याक्परिमाणस्य च वृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्य वृद्धिसंज्ञा। अथ पूर्वान्तरत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा किमनेनोक्तेन रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक इति। यद्यपि प्रसज्यमानोऽण् रपरो न भवेदपितूत्तरकालं रपरत्वं विधीयते। तथापि तद्भक्तत्वात्कार्तिः संगृहीत एव। एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावः। यत्तदिति। एवं प्रतिषेधस्य व्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणः शब्दार्थ आश्रीयते। फौल्लिसाधारणं परिहारं ब्रवीति। न वेति॥ ४२॥

ल्वादिभ्यः॥ कीर्णिरिति। कॄगॄलूपूञां रूपाणि। दुग्वोरिति। दुगताविल्यस्य दोर्ग्रहणं न तु टुदु उपताप इत्यस्य। सानुबन्धकत्वात्। पूना इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूञ् विनाशार्थः। सिनो ग्रास इति बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्कर्मापि ग्रासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते॥ ४४॥

क्षियो॥ अक्षितमिति। क्षयः क्षितमिति भावे क्तः। भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावान्नत्वाभावः। क्षेरिति। इयङादेशात्परत्वाद् घेर्ङितीति गुणस्य न्याय्यत्वात्।

प्राप्नोति । नैष धातुः । धातोरेषोनुकरणम् । यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति इयङादेशो भविष्यति । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते । अथाप्येतन्न आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते इति । एवमपि न दोषः । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या । तद्यथा । नेर्विशः, परिव्यवेभ्यः क्रियः, विपराभ्यां जेरित्येवमर्थम् । अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । एवमपि न दोषः । धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते ॥

अञ्चोनपादाने ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः * । अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्यक्तमनृतं कथयतीति । अञ्जिविज्ञानात्सिद्धम् । नैतदञ्चे रूपम् । अञ्जेरेतद्रूपम् । अञ्जसर्थो वै गम्यते । कः पुनरञ्जेरर्थः । अञ्जिः प्रकाशने वर्तते । अञ्जितं गच्छति । प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते । न वै लोके अञ्जितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते । किं तर्हि । समाधानं गम्यते । समाहितो

नात्र निर्देश इति । न हीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवत्येव ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत् । नैष धातुरिति । क्रियावाचिनो धातुसंज्ञाविधानाद् निर्देशे चाक्रियावाचित्वात् । प्रकृतिवदिति । अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्यातिदेशः । स्वाद्युत्पत्तिर्नेति । अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात् । आतिदेशिकानामिति । अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्यतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते । ननु यदतिदेशकार्येणाविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवृतत् । यत्तु विरुद्धं तत्कथं न निवर्तेत । एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याभावाद्धातोरन्यत्वात् स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात् । इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद् भवति स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् । अथापीति । यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः । अवश्यमिति । यस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । नेर्विश इति । नेरिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशार्था विभक्तिर्विधा इति निर्देशादेवाप्राप्ता विभक्तिरियङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् । अथापीति । इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम् । तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्ये ऽभावात् प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणे ऽप्यभावः । यदा तु विशेषोनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तते । तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोप्राप्तिरिति क्षियतुरित्यादौ कृतेयङादेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्त्तव्यम् ॥ ४६ ॥

अञ्चो ॥ अञ्चेरिति । प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे नत्वं प्राप्नोति न चेष्यते इति प-

भूत्वा गच्छतीति । एवं तर्हि अञ्चेः अङ्कः । अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते अन्याभ्यो गोभ्यः प्रकाशन्ते । अञ्चत्यर्थेऽइति चेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ अञ्चत्यर्थ इति चेद् अञ्जिरपि अञ्चत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते कथमञ्जिरञ्चेरर्थे वर्तते । अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनमञ्जनं च प्रकाशनम् । अङ्क्ते अक्षिणी इत्युच्यते यत्तन्सितं चासितं चैतत्प्रकाशयति । तथाञ्जेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागः । तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं व्यज्यते ऽनेनेति व्यञ्जनमिति ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥ अवाताभिधाने ॥ । अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेन ॥

चनम् अञ्चितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतत् । प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः । न वैलोक इति । सर्वस्य प्रकाशत्वादिति भावः । समाधानमिति । गमनस्याव्याकुलत्वमित्यर्थः । तथा च नागाश्चाञ्चितगामिन इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाश्यते ऽनेनेति ल्युट् अङ्क इत्यत्र तु हलश्चेति करणे घञ् । अङ्कपदलक्षणयोरित्यस्यापेतद्रूपं भवति । अञ्जस्त्वङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः । मत्वन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीति णिचि कृत इष्ठवद्भावादूमतुब्लुकि टिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चेतः सोऽर्थो भवतीति तस्य व्यक्तमिति न सिध्यति व्यक्तमिति प्राप्नोति । एवं तर्हि व्यक्तमित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्चिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे रूढोऽन्योऽन्यस्यार्थान्तरवाचिनोऽर्थे कथं प्रवर्तेत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठे तु क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च कुर्दखुर्दगुर्दक्रीडायामेवेत्येवकारः पठितः । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्देऽपि तदर्थत्वमञ्जेः शक्यते साधयितुं नान्यथेति प्रश्नः । अञ्जनमिति । अज्यते येनाक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतत्स्याद् रूढिशब्दोऽयम् । रूढिषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य रूढिशब्दमुदाहरति । अङ्क्त इति । व्यत्ययेन छन्दस्यात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सितासिते सुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यते ऽनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यते ऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ अवाताभिधान इति । तेन निर्वातो वेति इत्यत्रैव नत्वनिषेधो न तु भावे निष्ठायामिति निर्वाणं वातेनेति भाव्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातिकर्तृके धात्वर्थे सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति । निर्वातो वातो निर्वातं वातेनेति । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु वातः करणमिति प्रतिषेधाभावः ॥ ५० ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ अनुपसर्गादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । परिकृशमिति । कृशः क एष विहित इगुपधात् । नैतन्निष्ठान्तम् । किं तर्हि कृशे एष इगुपधात्को विहितः । नैवं शक्यम् । स्वरो हि दोषो भवति परिकृशे । नैवं शक्यम् । इह हि परिकृश इति स्वरे दोषः स्यात् अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिसेष स्वरः प्रसज्येत पदस्य लोपो विहित इति मतम् । एवं तर्हि पदस्य लोपोत्र द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्श्येन परिकृशः । जगत्सनूना भवति हि रुचिरा । फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं * २ कर्त्तव्यम् । उत्फल्लोऽनूनं कथयति । असल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् । उत्फुल्लः । संफुल्लः । कृशः क एष हि विहित इगुपधात् स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे । पदस्य लोपो विहित इति मतं जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ किमयं विधिराहो स्वित्प्रतिषेधः । किञ्चातः । यदि तावद् विधिः नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति । तद्वै अनेकेन निपातेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । अथ प्रतिषेधः ह्रीग्रहणमनर्थकं भवति न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्विधिः । ननु चोक्तं नकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द इति तद्वै अनेकेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यान्न इत्याख्यापूर्मूर्च्छिमदामिति । अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेधः

अनुपस ॥ यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यच्चीगुपलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च द्व्यजनादित्यादिकार्यसिद्धये फुल्लिताद्यनिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तनूकरणवृत्तेः कर्मणि क्ते गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तं पदं भवति । तनूभवनवृत्तेस्तु कर्तरि क्ते ऽन्तोदात्तं पदं स्यात् । पदस्येति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपस्तत्र गामिं प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिमित्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्दः । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः परिकृशशब्दः परेर्गतित्वाभावात् । जगतीति । येयं परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाभावात् ॥ ५५ ॥

नुदविद ॥ किमयमिति । कश्चिद्विधिनार्थो कश्चिन्निषेधेन ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्यन्तरणापि नकारग्रहणं सिध्यति । प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाभावः । द्विनकारक इति । वा पदान्तस्येति परसवर्णाभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीय-

ननु चोक्तं ह्रीग्रहणमनर्थकं नह्यस्माद्विधिरस्तीति । नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापयत्या-चार्यो भवत्येतस्माद्विधिरिति । यदयं ह्रीग्रहणं करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५ ॥ बहव इमे विदयः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यं नत्वं कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेधः कस्य इडिति । अत उत्तरं पठ-ति । यस्य विदेः श्नशकौ तपरत्वे तनवचने तदुवा प्रतिषेधौ ॥ श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिषेधः । श्यन्विकरणान्नविधिः छिदितुल्यः ॥ श्यन्वि-करणाद्विदेर्नविधिः छिदिना तुल्यः । लुग्विकरणो वलि पर्यवपन्नः ॥ लुग्विकरणो विदिर्वलादौ पर्यवपन्नः । एष एवार्थः ॥ ययोर्विदोः श्नशावुक्तौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ ॥ ययोस्तु श्यन्लुकौ ताभ्यां छिदिवच्चेड्वदिष्यते ॥ अपर आह । वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ भित्तं शकलमित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । भित्तं भिन्नमिति । नैष दोषः । सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः, भिन्नं किं भित्तमिति तत्वमभिधायकं चेव श-कलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात ॥ शकलेन चाप्यभिहितेन भवति तत्वं निगमयामः॥

नञः सम्बन्धी परसवर्णपक्षे तु हलो यमां यमि लोप इति मध्यमनकारलोपः । एत-द्वेवेति । नह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेधः सम्भवति ॥ ५६ ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः॥यस्य विदेरिति । नुदविदेत्यत्रोन्दिना रौधादिकेन साह-चर्याद्विदविचारण इत्यस्मान्नत्वविकल्पः । यद्यपि नुदिना तौदादिकेन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहेतुर्न तु नुदिः । विदॢ लाभ इत्यस्मा-त्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । विद सत्तायामित्यस्मात्तु नत्वम् । विद ज्ञान इत्यस्मान्निष्ठा व्यवधानान्नत्वाभावः । तौदादिकात्तु विभाषागमहनेति क्वसौ विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तनवचन इति । तस्य न-स्तनस्तस्य वचनमिति समासः । तदु इति । तदिति लुप्तषष्ठीकमु इत्यनर्थको निपा-तः पादपूरणार्थः । वित्तेरिति । वित्त इति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी ॥ ५७ ॥

भित्तम् ॥ भिन्नमिति । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्याद्भिन्नश-ब्दस्यापि शकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाप्रसङ्गः । ततश्च भित्तं भित्तमित्येव स्याद् न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम् । सर्वत्रेति । शकलं घटादौ च । विदारणसामान्य इति । ततश्च सामान्यार्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकलार्थो बहिरङ्गत्वा-न्नत्वाभावस्यानिमित्तम् । तत्रावश्यमिति । सामान्यपक्रमे विशेषाभिधानमिति भा-वः । विशेषोपक्रमे ऽप्यभिधानं भित्तशब्दः शलकं रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथ वा यया विदारणक्रियया शकलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोन्तर्भावयति या तु निष्पन्नस्य शकलस्यान्या विदारणक्रि-या तत्प्रतिपादनायानेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्या-

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । न क्विनः कुरित्येवोच्यते । क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत । ननु च लोपे कृते न भविष्यति । अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं कुत्वम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्तेऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति । यदयं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत् । इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन् प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात् । मानो अस्राक् । मानो अद्राक् । क्विनः कुरिति सिद्धे यत्प्रत्ययग्रहणं कृतम्, क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥

अहन् ॥ ६८ ॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम् * । रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषु उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहो रूपम् । अहो रात्रः । अहोरथन्तरं साम ॥

व्यविरुद्धप्रयोगः । तत्त्वमिति । भिन्नशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोग इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्विन् ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । क्विनः प्रत्ययत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः । वकारस्येवेति । प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्येति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं स्यात् । लोपे कृत इति । अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं पदस्येति विधानात् । अनवकाशमिति । क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः । अनन्त्य इति । क्विन्प्रत्ययापेक्षयानन्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम् । पदस्येति । स्थानषष्ठ्या अन्त्येल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पदस्येत्यवयवषष्ठी स्यात् तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात् । कथं पुनरिति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति लोपं बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः । यदयमिति । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत । वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात् । इदं तर्हीति । क्विन्प्रत्ययस्तत्प्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन् सत्यसति तत्प्रकृतेर्धातोः पदस्य कुत्वं भवति । अस्राागिति । सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ् । तिप् । सिच् । बहुलं छन्दसीति विधानादीण्न भवति । हल्ङ्याादिलोपः सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे पीत्यडागमः । संयोगान्तस्य लोपः, व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते कुत्वं जस्य गः शस्य खः । वावसान इति चर्त्वे ककारः । पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वे षत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वाद्यपवादत्वात् कुत्वस्य ॥ ५२ ॥

अहन् ॥ रुत्वविधाविति । समासासमासयोर्लुमतो लोपाद्रादेशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते । अह्नो रूपमिति । षष्ठीसमासः । गतमहो रूपं पश्यति असमासः । अहोरात्रमिति । इकारलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रुत्वम् । रात्रग्रहणं तु

रोऽसुपि ॥६९॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि *। असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति । सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । सुपि प्रतिषेधात् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्त इति । लुकि चोक्तम् *। किमुक्तम् । अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसोराजन्युपसंख्यानम् * । छन्दसि भाषायां च प्रचेतसः राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतोराजन् । प्रचेताराजन् । अहरादीनां पत्यादिषु * । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः । अह॒ पतिः । अहः पतिः । अहर्पुत्रः । अहःपुत्रः । अह॒पुत्रः । गीर्पतिः । गीःपतिः । गी॒पतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । धू॒पतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति पपिवान् तस्थिवानिति । सस्येति वर्तते । एवमप्यत्र प्राप्नोति । लोपे कृते न भविष्यति । अनवकाशं दत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं दत्वम् । कोऽवकाशः । पपिवद्भ्यां पपिवद्भिरिति । नैषोऽस्यावकाशः । अत्रापि रुः प्राप्नोति । तद्यथैव रुं बाधते एवं लोपमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते रौ दत्वमारभ्यते लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्हि सस्येति वर्तते अनडुद्भ्यामनडुद्भिरित्यत्र न प्राप्नोति । वचनादनडुहि भविष्यति । यथैव,

---

न कृतं गतमहो रात्रिरागता इत्यत्रापि रुत्वार्थम् ॥ ६८ ॥

रोऽसुपि ॥ असुपि रादेश इति पर्युदासं मत्वेदमुच्यते । दीर्घाहा निदाघ इति । अत्र च सुप्सदृशो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गो रुत्वं चात्र यत्वार्थमिष्यते पर्युदासे चाहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः । सिद्धं त्विति । प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाघ इत्यत्र सुप्परत्वाद्रत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः पश्चाद्रुत्वमहरित्यत्र तु र एव भवति । इहापीति । प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ६९ ॥

अम्न ॥ प्रचेता राजन्निति । सकारस्य रेफः तस्य रो रीति लोपे ढ्लोपे इति दीर्घः । अहर्पतिरिति । रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनाय पक्षे छन्दोभाषयोर्विधीयते ॥ ७० ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहान्दः ॥ पपिवानिति । सस्येत्यस्यानुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति तदनुवृत्तौ तु लोपं बाधित्वा सकारस्य दत्वं प्राप्नोति । लोपे कृत इति । पूर्वत्रासिद्धमिति दत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । अनवकाशमिति । कार्यान्तरेण सर्वस्य विषयस्याक्रान्तत्वात् । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयव्यापिलक्षणं दत्वेन

मनडुहो दत्वे नकारप्रतिषेधः * । अनडुहो दत्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् । सिद्धं प्रतिपदविधानान्नुमः । सिद्धमेतत् । कथम् । नुमः प्रतिपदविधानात् । नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वं न भविष्यति । यदि तर्हि यत्रानडुहः प्राप्नोति तत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुरपि न प्राप्नोति । अनड्वांस्तत्रेति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । दत्वं च प्रति नुमः प्रतिपदविधिरनर्थकः, रोः पुनर्निमित्तमेव ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न हलीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । धातोरिति वर्तते तत्र रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते रेफवकारान्तस्य धातोरिति । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते । इह मा भूत् । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि पूर्वस्मिन् योगे यद्धातुग्रहणं तद् उत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि कुर्कुरः मुर्मुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । किं तर्हि इग् विशेष्यते रेफवकारान्तस्य इकः धातोरिति । एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यः । धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम् । उपधादीर्घत्वे ऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधः * । उपधादीर्घत्वे ऽभ्यासजिव्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्यास, रिर्यतुः । रिर्युः । संविव्यतुः । संविव्युः । अभ्यास । जिव्रिः, चतुर्यिता । चतुर्यितुम् । उणादीनां प्रतिषेधश्च * । उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किर्योः । गिर्योरिति । अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । हलीत्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः । यणादेशे कृते प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । प्रतिषिध्यते अत्र स्थानिवद्भावः । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्, प्रतिषे-

———

बाध्यते न तु सर्वं कार्यं सर्वं वा लक्षणम् । यदि तर्हीति । एकसमासनिर्दिष्टानां वस्वादीनां सर्वेषां विशेषणसम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् । वचनादिति । एकस्माद् प्रणकवाक्यादनेकस्य प्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्सम्भवव्यभिचाराभ्यां च विशेषणसम्बन्धादनडुहोऽसम्भवात् स्रस्येति विशेषणेनायोगः । सिद्धं त्विति । यदि नकारस्य दत्वं स्यात् नुमोऽनर्थकः स्याद्विधिरिति हकारस्यैव दत्वं विधीयते । यदि तर्हीति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

उपधायां च ॥ पूर्वस्मिन्निति । र्वोरुपधाया इत्यत्रेत्यर्थः । उत्तरत्रेति । हलि चेत्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याधातुत्वान्न भवति । रेफवकारान्तस्येक

धे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश इति। जिव्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। चतुर्यिता चतुर्यितुमिति। सुपि नेति वर्तते। यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रसिद्धिः। न सुपो विभक्तिविपरिणामाद् गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः। उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति। परिहृतमेतत्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः॥८०॥ अदसोनोस्रेः *। अदसः अनोस्रेरिति वक्तव्यम्। किमिदमनोस्रेरिति। अनोनकारस्य असकारस्य अरेफस्येति। अनोनकारस्य। अदोऽत्र। असकारस्य। अदस्यति। अरेफस्य। अदः। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। अविभक्तिको निर्देशः अदस् ओ असेरिति। ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः। ततः सकारः। ततो रेफ इति। अथ वा नैव विज्ञायते अदसः असकारस्येति। कथं तर्हि। अः अस्य सकारस्य सोऽयमसिः असेरिति। यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति। अदद्र्यङ्ङिति प्राप्नोति। अदमुयङ्ङिति भवितव्यम्। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति। अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके सोर्हि दृश्यते॥१॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः। तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्।

इति। अन्तशब्दः समीपवाची रेफवकारयोर्हल्परयोर्य उपधे कृतस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ भविष्यति न तु कुर्कुर इत्यादावित्यर्थः। कुर्कुरीयतीति। क्यजन्तस्य धातोरवयव इगिति दीर्घप्रसङ्गः। तस्मादिति। रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छितेत्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम्। तेन धातोरुपधे यौ रेफवकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः। उपधादीर्घत्व इति। जिव्रिशब्दो जीर्यतेः क्विन् रश्च व इति व्युत्पन्नः। तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेति सिद्धप्रपञ्चार्थः पाठः। चतुर्यितेति। चतुर इच्छतीति क्यच्। तृच्। इट्। अतो लोपे कृते धातोरुपधा रेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्गः। स्वरेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घः प्राप्नोति तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः-न सुप इति। सुपः परो यो हल् तत्परयोर्वो दीर्घो न भवतीत्यर्थः॥ ७८॥

अदसोसे॥ ओकारात्पर इति। सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु यथेष्टमभिसंम्बन्धे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति। अइति। यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः। यद्येवमिति। त्यदाद्यत्वाभावान्मुत्वप्रसङ्गः। यदमुयङ्ङिति। अः सेर्यस्येत्येवमनाश्रयणे ऽपि नैवामुमुयङ्ङिति भाव्यमित्यर्थः। अदसो ऽद्रेरिति। येन सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्त्यसदेशपरिभाषां ते ऽमुमुयङ्ङितीच्छन्ति। यथा चलीक्लृप्यते इति रेफद्रवस्य लत्वम्। अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङ्ङिति। ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव-

कथम् । सकारप्रतिषेधात् । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अपदान्तस्यापि भवतीति । अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् । दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् । दाद्ग्रहणं क्रियते । अन्त्यस्य मा भूत् अमुया अमुयोरिति ॥

एत ईद् बहुवचने ॥८१॥ ईत्वं बहुचनान्तस्य *। ईत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । बहुवचन इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् । अमीभिः । अमीषु । इह न स्यात् । अमी अत्र । अमी आसते इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं बहुवचन इति ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ वाक्याधिकारः किमर्थः । वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः । वाक्याधिकारः क्रियते पदनिवृत्त्यर्थः । पदाधिकारो निवर्त्यते । न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्त्यन्ते । दोषः खल्वपि स्यात् । यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेद् इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि तानि न सिध्यन्ति नश्छव्यप्रशान् इति । पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते । पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । किं तर्हि पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः । अथ टिग्रहणं किमर्थम् । टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् * । टिग्रहणं क्रियते अलोन्त्य-

---

मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङ्ङिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः । यदयमिति । अदस्यतीत्यत्र नः क्ये इति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तु अपवादस्याप्यदसो मुत्वं भवत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्यामूभ्यामिति । अन्त्यस्येति । अलोन्त्यस्येति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात् ॥८१॥

एतईद्बहुवचने ॥ ईत्वमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद् बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ नत्वमी इत्यत्रेति भावः । नेदमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं तत्र व्याप्तिन्यायाभयादिहार्थग्रहणम् ॥ ८० ॥

वाक्यस्य टेः ॥ वाक्यस्यस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थ इति।पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काकवाशितस्येत्यर्थः । विरोधाभावाच्चाशक्यः पदाधिकारो निवर्तयितुं वाक्यस्थपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह दोष इति । नश्छवीति । हन्तीत्यादावपदान्तस्य रुत्वं भवति । नैवमिति । पदस्येत्यनुवर्तत एव पदस्य टेः प्लुतो मा भूत् पदवाक्ययोर्योऽन्त्यस्तस्यैव यथा स्या-

नियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात् । अग्निचीऽ३त् सोमसुऽ३त् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । सर्वादेशप्रसङ्गस्तु * । सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अच इति वचनादन्त्यस्य न । अन्त्यस्येति वचनादचो न । उच्यते प्लुतः स सर्वादेशः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥ अशूद्र इति किमर्थम् । कुशल्यसि तुजक । असल्यमिदमुच्यते अशूद्र इति । अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वाच्यम् । तत्र शूद्र उदाहृतम् । स्त्रियां गार्गी अहं भोः । आयुष्मती भव गार्गि । असूयके । स्थाली अहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिऽ३न् । नैषा मम संज्ञा स्थालीति । किं तर्हि दण्डिन्यायो मम विवक्षितः । स वक्तव्यः । स्थाली अहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । न मम दण्डिन्यायो विवक्षितः । किं तर्हि संज्ञा ममैषा । असूयकस्त्वमसि जाल्म । न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन् । भो राजन्यविशां वा * । भो राजन्यविशां वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोहं भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य, इन्द्रवर्माहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्माऽ३न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । राजन्य । विट्, इन्द्रपालितोहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित । अपर आह सर्वस्यैव

दित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः । टिग्रहणमिति । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्यालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्यात्टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाज् विशेष्यते तत्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति । अन्त्रश्चेत्ययमलोन्त्यशेष इति भावः । अच इति वचनादिति इह तस्यानुपस्थानादिति भावः । सर्वादेश इति । हलन्तस्य टेः सर्वस्थान इत्यर्थः । उक्तंवेति । द्वितीया षष्ठ्यचश्च इति प्रादुर्भाव्यते तत्र टिनाचो विशेषणादच्च पत्र स्थाने प्लुतो भवति॥८२॥

प्रत्यभिवादे ॥ गार्ग्यहं भो इति । केचिदाहुः । न स्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणान्येव तु करोति । अन्ये त्वाहुः । अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामिति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः । ये तु स्त्रिया नाम्नाभिवादप्रत्याभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः । नैषा ममेति । असूयकः प्रत्याचष्टे प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेयः । तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुतो विहितः । यदा तूपहासार्थमसूयकस्तमाक्षिपति तदासौ प्रत्यभिवादं नार्हत्याशीर्वचनं हि प्रत्यभिवादो गृह्यते प्रतिसम्भाषणमात्रन्तु प्रत्यभिवादं मत्वा वार्तिककृता असूयके प्रतिषेध उक्तः । शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावात् प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहुः । स वक्तव्य इति । अभिवादयिता प्रत्यभिवादयित्रैव वक्तव्य इत्यर्थः ।

नाम्नः प्रत्यभिवादने भोः शब्द आदेशो वा वक्तव्यः। देवदत्तोहं भोः। आयुष्मानेधि भोः३। आयुष्मानेधि देवदत्ता३ इति वा। इह कस्मान्न भवति देवदत्त कुशल्यसीति। इह किञ्चिदुच्यते। किञ्चित्प्रत्युच्यते। प्रधानमुच्यते अप्रधानं प्रत्युच्यते। तत्र प्रधानस्थस्य च टिसंज्ञस्य प्लुतेन भवितव्यम्। न चात्र प्रधानस्थं टिसंज्ञम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति आधेयोग्नि३र्नाधेय३ इति। नैतद्विचार्यते आधेयो ऽनाधेयः अग्निश्चेद्भवतीति। किं तर्हि। अग्निसाधना क्रिया विचार्यते आधेयोग्नि३र्नाधेय३ इति। यद्येवं द्वितीयो ह्यग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न भविष्यति। आधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोगो भवतीति। नैष दोषः। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥

दूराद्धूते च॥ ८४॥ दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकः। तदेव हि किञ्चित् प्रतिदूरं किञ्चित् प्रति अन्तिकं भवति। एवं हि कश्चित् कञ्चिदाह एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति। स आह उत्थाय गृहाण दूरं न शक्ष्यामीति। अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। स आह न दूरमान्तिकमिति। एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकः तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुतेन भवितव्यमिति। एवं तर्हि ह्वयतिनायं निर्देशः क्रियते

भिद्यस्वेति। कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्। भो राजन्यविशांवेति। भोःशब्दो भवच्छब्दसंबुद्ध्यन्तो निपातो वा। सर्वेत। नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भोःशब्दस्यासाधुत्वे प्राप्ते वचनम्। इह किं चिदिति। पदस्येति वर्तते तद्विशेषणं प्रत्यभिवाद इति तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतया भाव्यं नान्यस्येत्यर्थः। प्रधानस्थस्येति। संस्क्रियमाणस्य प्राधान्यं कुशल्यसीति साध्याया अपि क्रियायाः संस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्वचित् पाठः अप्रधानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते इति। तस्यार्थोऽभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते कुशल्यसीत्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वात् न प्रत्युच्यते किं त्वपूर्वमेवैतदुच्यते। इहापीति। द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्यं मन्यते। नैतदिति। न ह्याधानानाधानकर्मविशेषविषयो विचारो नाप्यग्निविशेषविषयः किमाहवनीयोथ दक्षिणाग्निरिति। किं तर्ह्याधानं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रियाविचारः। यद्येवमिति। नाधेयोग्निरित्येवमग्निशब्दो निर्देश्यः। उक्तार्थानामिति। अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः। उक्तार्थानामपीति। उक्तार्थाभिमताः उक्तार्थाः सादृश्यादुच्यन्ते तत्त्वतस्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ तथापूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते तेनोक्तार्थानां प्रयोगे ऽव्यवस्था नोद्भावनीया॥ ८३॥

दूराद्धूते च॥ तदेवेति। दूरस्यानवस्थितत्वात् प्लुतस्य विषयविभागो न

ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्। किं पुनस्तत्। यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषेऽनुपादीयमाने सन्देहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद्दूरमिहावगम्यते॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः॥ ८५॥ हैहेग्रहणं किमर्थम्। हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुतार्थम् *। हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते॥ हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात्। देवदत्तहै३ देवदत्तहे३। अक्रियमाणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात्। अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम्। प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम् *। प्रयोगग्रहणं क्रियते। अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकयोरपि यथा स्यात्। देवदत्त है३। देवदत्त हे३। पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम्। अनन्त्ययोरपि यथा स्यात्। है३ देवदत्त हे३ देवदत्त इति॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्॥ ८६॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् *। गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति। दे३वदत्त। किङ्कारणम्। अन्येन विहितत्वात् अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते दूराद्धूते चेति। न वानन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् *। न वा एष दोषः। किङ्कारणम्। अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति। अनन्त्यस्यापि गुरोः अन्त्यस्यापि टेरिति। अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं विभाषार्थम्। प्राग्वचनं क्रियते। विभाषा यथा स्यात्। प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किङ्कारणम्। एकैकस्येति वचनात् *। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति। अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। युगपत् प्लुतो मा भूदिति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वान्नि-

---

ष्यवतिष्ठत इत्यर्थः। ह्वयतीति। ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः॥ ८४॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः॥ पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतविधानाद्धैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम्। हैहयोः प्लुत्यर्थमिति। अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्याद् देवदत्तहै३इत्यादौ। अनर्थकयोरपीति। यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हैहयोर्द्योत्यार्थाभावादानर्थक्यं, यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगः तदामन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्न स्यात्॥ ८५॥

गुरो॥ गुरोः प्लुतविधान इति। अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देन गुरोः सन्निधानात्स एवान्त्यः। समुच्चीयते तेन यत्र गुरुरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्याल्लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्यादनेन चानन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः। न वेति। अपिशब्देन प्रकृतष्टिः समुच्चीयते न तु गुरुरेवान्त्य इत्यर्थः। विभाषार्थमिति। तेन पक्षे न कस्यचित् प्लुतो भवति। इतरस्तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येवमर्थं प्राग्ग्रहणमनेनोक्तमिति

यमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्रासिद्धं तस्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्ता३ । सिद्धासिद्धावेतौ यौ हि सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः । यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितमाम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति । स्वरिते ऽप्युदात्तोऽस्ति । यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥८८॥ ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः *। ये यज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । ये देवासो दिव्ये कादशस्थ इति । सिद्धं तु ये यजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात् *। सिद्धमेतत् । कथम्। ये यजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ प्रणव इत्युच्यते कः प्रणवो नाम । पादस्य वा अर्द्धर्चस्य वा अन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोंकारं वा विदधाति तम्प्रणवमित्याचक्षते । अथ टिग्रहणं किमर्थम् । टिग्रहणं सर्वादेशार्थं,

---

प्रत्वाह प्रागिति । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । इहापीति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशद् वर्त्तमानस्वरप्रसङ्गात् । यदा चाम एकान्तरमित्यनेन निघातकश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम् । सिद्धासिद्धाविति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तो ऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति । स्वरिते ऽपीति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्राविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किंतर्ह्युभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्याभावः । यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोःसमावेशनिवृत्त्यर्थमेकैकग्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम् ॥ ८८ ॥

प्रणवष्टेः ॥ कः प्रणव इति । शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः । पादस्येति । शास्त्रान्तरं प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत् अक्षरमच् अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः । तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं टिसंज्ञकमित्यर्थः । अथेति । टिस्थानिकयोरेवौकारौंकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्नः । ओकार इति । असति टिग्रहणे ऽलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योऽन्त्यो हल् तस्याकारः स्यात् । प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावाद् अविशेषणात्संज्ञया च विधानेऽपरिभाषोपस्थानात् । अथाप्यच्परिभाषोपस्थानाद्विनाज्वशेष्यते तथापि टेर्योऽच् तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः। ओंकारस्याच्छल्समुदायत्वात् प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेरोंकारस्य टेरित्यधिकारात्सिद्धं-

यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात्। यदा हि ओँकारस्तदानेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। याज्या नाम ऋचः वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति। इष्यते चान्त्यस्य स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ अग्नीत्प्रेषणइत्यत्रिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति। अग्नीदग्नीन् विहर। सिद्धं त्वोश्रावये परस्येति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। ओश्रावये परस्येति वक्तव्यम्। ओ३श्रा३वय। अपर आह। ओश्रावयाश्रावयेति वक्तव्यम्। ओ३श्रा३वय। आ३श्रा३वय। बहुलमन्यत्रापीति वक्तव्यम्। उद्धर३ उद्धर। आहर३ आहर। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा। ततः पृष्टप्रतिवचने हेः। विभाषेत्येव। अपर आह। सर्व एवं प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ भर्त्सने पर्यायेण *। भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम्। चौर३ चौर। चौर३ चौर। कुशील३ कुशील। कुशीलकुशील३ ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ असूयादिषु वावचनम् *। असूयादिषु वेति वक्तव्यम्। कन्ये३ कन्ये। शक्तिके३ शक्तिके। कन्येकन्ये३। शक्तिकेशक्तिके३ ॥

ति। केचित्तु टिस्थानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः ॥ ८९ ॥

याज्यान्तः ॥ अन्तग्रहणमिति। वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः। याज्या नामेति। ऋक्समुदायो याज्यास्तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोति ऋक्समुदायस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं तेनायमर्थो याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽन्त्यस्तस्य प्लुतः ॥ ९० ॥

अग्नी ॥ बहुलमिति। तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः। उद्धर३उद्धरेति। चापले द्विर्वचनम्। योगविभाग इति। व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः। एवम् उद्धर३उद्धरेत्यन्त्यस्य प्लुतो न लभ्यत इति केचिदाहुः। व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्ये आहुः। साहसमिति। शास्त्रत्यागः साहसं तेन शास्त्रमत्यजताभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः। एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र सम्बन्धात्सिध्यतीति मन्यते ॥ ९२ ॥

स्वरित॥असूयादिष्विति। सर्व एव प्लुत इति वचनमन्यदीयमिति वचनम् ॥९३॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम् । ऐचोः उभयविवृद्धिप्रसङ्गाद् इदुतोः प्लुत उच्यते । किमुच्यते । उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । यदा नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । नैष दोषः । उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायते उभयोर्विवृद्धिः उभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । कथं तर्हि । उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा । गर्भो वर्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रायथेष्टप्रसङ्गः । तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति । सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति । यदि समः प्रविभागः मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः । अथ हि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति । अथ हि अध्यर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । तत्र सौर्यभगवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडवः पठति । इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः ॥

प्लुतावैच ॥ लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम् । एचोरिति । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । किमुच्यत इति । उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते तादवस्थ्यं हि नित्यता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु उच्चरितप्रध्वंसित्वाद्वृद्धिर्नोपपद्यते नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवेमामवस्थां प्राप्त इति युज्यते वक्तुं तथा च दीर्घीभूत इति च्विना निर्देशः क्रियते नित्यत्वे तद्विरुध्यते । कूटस्थैरिति । कूटस्थाः वयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमाना नित्यतामाचक्षते युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेष उच्यते । तत्र कूटस्थशब्देन स्वभावापरित्याग उक्तः स चाक्रमवांश्चलेऽप्यस्ति नित्या पृथिवीत्यविचालिग्रहणेनाक्रमवत्त्वाविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनमनपायेति । इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन् विवृद्धिरेवानयोर्लक्ष्यत इत्याह नैवमिति । तद्यथेति । यथा गर्भेनावस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते किं तर्हि पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिरेवं शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते । चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात् प्लुत उच्यते नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञास्ति ऊकालोऽजिति वचनात् । तदेतदिति । भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागित्वं नेष्टमिति भावः । इष्यत एवेति । ऊकाल एवाजिति नियमो नाश्रीयते तेन चतु

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् * । एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ३रिति । विषयपरिगणनं च * । विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्त, अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३ इ पटा३उ । प्रश्नान्त । अभिपूजित, सिद्धोसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ । अभिपूजित । विचार्यमाण, होतव्यं दीक्षितस्य ग्रहा३इ । विचार्यमाण । प्रत्यभिवाद, आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । प्रत्यभिवाद । याज्यान्त, उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ । आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम् * । आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते । इदुतोरित्याह । तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमी इदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् । दीर्घं च शाकलं मा भूत् । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यतेऽत्र प्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतौ

मात्रस्याप्यच् कार्यं भवति प्रत्यङ्ङुँ४ति क्षायनेति ङमो ह्रस्वादिति ङमुट् भवति ङ्लौ४ तातित्यत्रानचि चेति तकारस्य द्विर्वचनं भवति । सौर्यभगवतेति । सौर्यं नाम नगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम् ॥ १०६ ॥

एचो ॥ गौ३रिति । अथ यदा सावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति । उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विसर्जनीयश्चात्र वाक्यस्यान्तो नत्वेवं पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात् । एतच्च याज्यान्त इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूता३यिति । अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति । अप्राप्त एव प्लुते वचनम् ॥ १०७ ॥

तयोः ॥ कयोरिति । प्रश्नद्वारेण तयोरिति प्रत्याख्यायते तदन्तरेणाप्यधिकाराद्यथानिलाभात् । प्लुताविकाराविति । प्लुतविषयत्वात् प्लुतविकारावुच्येते तौ

अप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो ३ इ इन्द्र भो ३ यिन्द्रेति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । इदमवश्यं वक्तव्यम् । स्वरार्थम् । तेन हि सति उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति एष स्वरः प्रसज्येत । अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति इदमेव वक्तव्यम् । ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । हो ३ इ इन्द्र । हो ३ यिन्द्र । छान्दसमेतद् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम् । भो ३ इन्द्रं साम गायति । एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति । किन्तु यणा भवतीह न सिद्धं यत्राविदुतोर्यदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥ इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

मतुवसोरुसम्बुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य* । भवत भगवत अघवत इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः ओच्चावस्य वक्तव्यः ।

———————

चासिद्धकाण्डे पाठाद्यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धौ । सिद्धः प्लुत इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम् । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत् स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । भो ३ यिन्द्रेति । इशब्दस्य निपातत्वात् प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थोऽपि यण्विधिः वर्णव्यत्ययेनात्र छान्दसः प्लुतः । स्वरार्थमिति । अकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः, इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ तत्रानयोर्यणोरुदात्तस्वरितयोरिति कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिषु ज्ञापितं स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति तत्रासिद्धत्वं यणोर्भवत्येव । छान्दसमेतदिति । ततश्चोपसंख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण् सिद्धः । अप्रतिपन्नविकारस्यानुकरणत्वाद् अच्छान्दसत्वाद्यण् न प्राप्नोति । एषोऽपीति । कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकद्वयम् । किं तु यणेति । इको यणचीति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यत इदुतोर्यणो विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात् । एवं तर्हि इकोऽसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णदीर्घश्च तन्निवृत्तये यणौ विधीयेते । एतदपि न प्रयोजनमिक्ः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घयोरपवादस्य यणो विधानात् । एवं तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये यणौ विधीयेते ॥१०८॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

मतुवसो ॥ वन इति । क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणमनुबन्धस्यानिर्देशात्तदनु-

भोः। भवन्। भगोः। भगवन्। अघोः। अघवन् इति। सम्बुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। भो ब्राह्मणा इति। तथा विभक्त्या लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेति इह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि। नैष दोषः। अव्ययमेष भोःशब्दः नैषा भवतः प्रकृतिः। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा॥

समः सुटि॥९॥ पुमः खय्यम्परे॥६॥ कानाम्रेडिते॥१२॥ संपुकानां सत्वम् *। संपुकानां सत्वं वक्तव्यम्। संस्स्कर्ता। पुंस्कामा। कांस्कानिति। रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। रुविधौ हि सत्यनिष्टं प्रसज्येत। इह तावत् संस्स्कर्ता वा शरीरिति प्रसज्येत। पुंस्कामिति इदुदुपधस्येति षत्वं प्रसज्येत। कांस्कानिति कुप्वोः≍क≍पाविति≍कः प्रसज्येत। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। समः सुस्सुटीति द्विसकारको निर्देशः। समः सुटि

———

स्वश्रकपरिभाषानुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। प्रातरित्व इति। प्रातरेतीत्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्। भो ब्राह्मणा इति। जसि रुत्वौत्वे न प्लुतो नापि रुत्वौत्वयोर्भो इति रूपं सिध्यति। यथा भो ब्राह्मणीत्यत्रापि भवतीशब्दे ककारस्य रुत्वे भवस्य चौत्वे कृते संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद् रूपासिद्धिः। विभक्तिस्वरेति। केचिदाहुः। भूशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्रूप रेफान्तं तत्प्रतिरूपको निपातः, तत्र रेफस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापि भोःशब्दसिद्धये वार्तिकारम्भः। ततेतराभ्यो ऽपि दृश्यन्त इति भवदादियोगे विधीयमानाः तसिलादयस्ततो भोस्तत्र भो इत्यादावपि भवन्ति। एवं च भवच्छब्दप्रकृतिकभोःशब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वमाश्रयणीयं भवतेर्विजन्तादित्याहुः॥११

समः सुटि॥ तुल्यविचारत्वात् भाष्ये त्रिसूत्रीं पठित्वा वाक्यं पठितम्। संपुकानामिति। संस्स्कर्तेति। मकारस्य सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकः तदा सत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावादनचि चेति सकारस्य द्विर्वचने झरो झरि सवर्ण इति पाक्षिके लोपे द्विसकारकः त्रिसकारको वा प्रयोगो यदा त्वनुस्वारस्तदाऽयोगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषेणोपदेशस्तस्मिन् पक्षे एकसकारको यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववद्यत्वमपीष्यते तदा ततः परस्य सकारस्य द्विर्वचने सकारत्रयमपि भवति। यदा त्वेकीयमतेन मकारलोपस्तदानुस्वारानुनासिकौ केचिन्नेच्छन्ति। तत्त्वयुक्तं मन्यन्ते। रुत्वप्रकरणे विधीयमानसन्नियोगेन तयोर्विधानात् मकारलोपे ऽपि सत्व इव ताभ्यां भाव्यमेवं च षट् रूपाणि भवन्ति। अनुनासिकपक्षे त्रयः सकारा द्वौ वा एको वा। एवमनुस्वारपक्षे ऽपि। षट्स्वपि रूपेषु शरः खय इति वा द्विर्वचने ककारस्य कृते द्वादश रूपाणि भवन्ति। तत्प्रकृतमिति। ननु चानच्कस्य सकारस्य निर्देशात् तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातुमशक्यम्। उच्यते। अचां स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र समुदायानुवृत्तिः सकारस्यानुवृत्त्यर्थैव भविष्यति। यदीति। भवांस्तरतीत्या-

सकारो भवति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते नश्छव्यप्रशानि। सत्रापि प्राप्नोति भवांस्तत्रेति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । समः सुटि पुमः खय्यम्परे-सो भवति । नश्छव्यप्रशान् । रुर्भवति । पुमः खय्यम्परे सकारः उभयथर्क्षु दी-र्घादटि समानपादे नॄन्पे स्वतवान् पायौ । रुर्भवति । पुमः खय्यम्परे सकारः । कानाम्रेडिते सकारः । पुमः खय्यम्पर इति निवृत्तम् । समो वा लोपमेक इच्छ-न्ति ॥ संस्कर्ता । सँस्कर्ता ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ ढलोपे अपदान्तग्रहणम् *। ढलोपे अपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याभावाद-पवादप्रसङ्गः * । जश्भावादिति चेद् उत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादोयं विज्ञा-येत । कस्य । जश्त्वस्य । तस्मात् सिद्धवचनम् * । तस्मात् सिद्धत्वं वक्तव्यम् । कस्य । ष्टुत्वस्य । सङ्ग्रहणं वा * । सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम् । साङ्ग ढ इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति । क्व चिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् । क्व चिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमना-नन्तर्यम् । जश्त्वेनैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे * । वि-

द्वौ सत्वे रुत्वे च विशेषो नास्ति दीर्घादटीत्यत्र तु विशेषो महां इन्द्र इत्यत्र तु सत्वे सति तस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावाद्रूपं न सिध्येत् । सम्बन्धमिति । सम्बन्धं न ह्यस्य-तीत्यर्थः । अनुपूर्वस्य वृत्तेः सकर्मत्वात्सम्बन्धमिति द्वितीया । कर्मणि वा घञ् स च नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद् भवति स्त्रियां तु क्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति ॥ १२ ॥

ढो ढे ॥ ढलोप इति । क्व चित् स्थानी नास्ति क्व चिन्निमित्तं नास्तीति वच-नसामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभयत्र लोपप्रसङ्गः । जश्त्वमत्रेति । एकपदाश्रयत्वा-दन्तरङ्गत्वाद् पूर्वत्रासिद्धमिति वा लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्या-प्राप्तिरेव बाधः । जश्भावादिति चेदिति । उत्तरत्र ढे यो लोप इष्यते स न प्राप्नोति लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् परस्य ढत्वाभावादित्यर्थः । जश्त्वे इति । लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते ततो जश्त्वे कृते न श्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः ॥ १३ ॥

सर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नार्कुटो नार्पत्य इति । तर्हि वक्तव्यं विसर्जनीय नुत्तरपद इति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो रेफः । अन्तरङ्गो विसर्जनीयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नैष युक्तः परिहारः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गं भवति । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । किङ्कारणम् । असिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति । अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । किङ्कारणम् । असिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विस-

———————

खरव ॥ विसर्जनीय इति । उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव । न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः. नार्कुट इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं तदपेक्षत्वादकारस्यादित्वस्य । नार्कुट इति । नृकुट्यां भव इत्यण् । नार्पत्य इति । नृपतेरपत्यमिति दित्येति ण्यस्तत्र वृद्धौ कृतायां रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । न वेति । बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः । अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्ध्याश्रयनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वात् स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाभावः । अन्तः अङ्गं यस्य बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिस्ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दावुपपन्नौ अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची । प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति । द्वन्द्वं युग्ममुच्यते । प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यके णिनिः । सत्यन्तरङ्ग इति । अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति बहिरङ्गे चापेक्षिते तदपेक्षयान्तरङ्गं भवत्यन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः ॥ न चात्रेति । अत्र विषये ऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपेक्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावाद्रेफस्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः । नानभिनिर्वृत्त इति । वस्तुतत्वकथनम् । तत्र निमित्तमेवेति । पराभ्युपगमेनान्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येति भावः । असिद्धत्वादिति । बहिरङ्गस्य रेफस्यान्तरङ्गे विसर्जनीये ऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावः । कथमसिद्धत्वं, यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात् कथं रेफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः । अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः । बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा । इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह असिद्धमिति । यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति कथमिति । इतर

र्जनीयः उपस्थितमिदं भवति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति । एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवति । कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् । अतः किम् । अतोऽयुक्तः परिहारः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येव

माह कार्यकालमिति । तत्र का चित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गत्वा स्वकार्यं निष्पादयति यथेकपरिभाषा मिदेरिको गुणं व्यवस्थापयति । का चित्तु विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्यं व्याप्रियते यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, एषा हि वृक्षेभ्य इत्यादौ बहुवचने झल्येदित्यस्मिन् प्रवृत्ते वृक्षेभ्य इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति तद्वदसिद्धपरिभाषा हि वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्कुरुते । न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन् सिद्धा क्रियते । प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणासम्बन्धात् । तदुक्तम् । गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति, विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरं विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात् पौर्वापर्याभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नासिद्धा क्रियते पूर्वोक्ताद् गुणत्वाद्वा । कुतो नु खल्विति । अस्या आदित्य इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः । पचावेदमित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः । नार्कुट इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनात् परिभाषासाधर्म्यात्परिभाषाव्यवहारः । तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात्तुल्यबलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः । पर्याये त्वाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः । अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात् परस्परस्योपमर्दकत्वम् । तथा हि । बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वतीति पूर्वलक्षणाविषयाभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति । पूर्वत्रासिद्धमित्येषाऽपि विसर्जनीयासिद्धिविधानेनान्तरङ्गाभावाद्रेफस्यापि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिं विहन्ति । ततश्चायुक्तोयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम् । ततश्च विसर्जनीयोनुत्तरपद इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरङ्गपरिभाषाश्रीयते यथा चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था तदा युक्त एव परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥ १५ ॥

रोः सुपि ॥ नियमार्थ इति । अथ सुपीति प्रत्याहाराश्रयणात् पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थः कस्मादारम्भो न भवति । खरीत्यनुवृत्त्या खरादेः सुपो ग्रहणात् ।

सिद्धम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि । क्व मा भूत् । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥ अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात् * । अश्ग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत्र रुरस्ति अन्यदतः अशः । ननु चायमस्ति । छन्दःसु पयःस्विति । किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अस्त्यत्र विशेषः । विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति । छन्दःसु पयः स्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमश्ग्रहणमवक्तुम् । बाढं शक्यम् । अल्विधिस्तर्हि भविष्यति । कथम् । इदमस्ति रोरीति । ततो वक्ष्यामि खरवसानयोर्विसर्जनीयः रः । ततो रोः सुपि, विसर्जनीयः, रः इत्येव । उत्तरार्थं तर्हि अश्ग्रहणं कर्तव्यं हलि सर्वेषां हलि अशि इति यथा स्यात् । इह मा भूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति ॥

न च सप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । रोः सुप्येवेति तु नियमो न भवति हलोनन्तराः संयोग इत्यादेर्निर्देशात् ॥ १६ ॥

भोभगो ॥ अन्यत्राभावादिति । यत्राशोऽन्यः खर् भवति तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमित्यश्येव रुरस्तीत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । ननु चरोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफः स्थानीत्यल्विधित्वात् स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते । अल्विधिस्तर्हीति । रुरेव स्थानी किं तु तद्विशेषणं रोर्यो रेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः । ततो वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । वृक्षवयतेरिति । केचिद् वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः । तदयुक्तम् । इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं न टिलोपेन । तस्माद् वृश्चतेः वृश्चतीति क्विप्, संप्रसारणे कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच्प्रत्ययः क्रियते । क्विप तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । लोपो व्योर्वलीति लोपो वा । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति प्रतिषेधात् । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति हलि सर्वेषामित्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमश्ग्रहणं क्रियते । वेतेर्वा वृक्षं वेति वृक्षवीः वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः । अथ ककारे परतो लोपो व्योर्वलीति लोपः कस्मान्न भवति । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति । पदान्तविधौ तन्निषेधात् । नैष दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो न च लोपः पदान्तस्त-

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ किमर्थमिदमुच्यते। न लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम्। ओकारात्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते। किमर्थम्। नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥ पद इति किमर्थम्। तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतम्। पद इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति अपदे मा भूत्। दण्डिना। शकटेना ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥ यवलपरे यवला वा ॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम्। किं ह्यः। कियँह्यः। किं ह्वलयति। किँव्ँह्वलयति। किंह्लादयति। किलँह्लादयति ॥

ङः सि धुट् ॥ २९ ॥ न श्च। शितुक्। ङ्णोः कुक्टुक् शरि। ङमो ह्रस्वादचि ङमुट्। इह धुडादिषु केचित् पूर्वान्ताः क्रियन्त केचित्परादयः। यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः। सर्व एव वा परादयः। कश्चात्र विशेषः। धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ष्टुत्वस्य तावत्। श्वलिट्त्साये मधुलिट्त्साये। ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं प्राप्नोति। परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनामिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। णत्वस्य। कुर्वन्नास्ते। कृषन्नास्ते। रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। परादौ पुनः सति पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। सन्तु तर्हि परादयः। परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः ॥ यदि परादयः छत्वं विधेयम्। षत्वं च प्रतिषेध्यम्। कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते। यद्धि तत् शश्छोऽटीति झयः पदान्तादित्येवं तत्। किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत्। इह मा भूत्। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति। षत्वं च प्रतिषेध्यम्। प्रसङ्क्सिञ्च। उदङ्क्सिञ्च। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। पूर्वान्ते सति सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः सिद्धो

स्याभावरूपत्वात्। अग्रग्रहणानुरोधेन चैतद् भाष्यकारेणोदाहृतम्। तथा हि। लणित्यत्रोक्तं न पदान्ता हलोणः सन्तीति ॥ १७ ॥

ओतो ॥ किमर्थमिति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्नः। ओकारादिति। गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति एवं च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भो यत्रेति ॥ २० ॥

उञि च पदे ॥ अयमपि नित्यार्थो योगः ॥ २१ ॥

ङः सि धुट् ॥ योयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः स स्थितलक्षणस्यार्थस्य लो-

भवति । तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । अयं तु खलु शितुक् छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः । तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेत इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः। श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । क्षुभ्नादिषु च । न णकारो भवति । ततः । स्तोश्चुना, स्तोश्चुना सन्निपाते न णकारो भवति । ततः श्चुः । श्चुश्च भवति स्तोश्चुना सन्निपाते ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ ङमुटि पदादिग्रहणम् * । ङमुटि पदादिग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । दण्डिना शकटिनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पदादिति वर्तते । एवमपि परमदण्डिना परमच्छात्रिणेत्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि पदादिति वक्तव्यम् । यद्धि तत्प्रकृतं प्राक्सुपि कुत्सनादित्येवं तत् । एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते । कथम् । पदस्येति वर्तते । ङम इति च नैषा पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धषष्ठी । पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्याचीति । यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते रषाभ्यां नो णः समानपदे इति णत्वं प्राप्नोति । पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पदान्तस्येत्युच्यते नैष पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवमपि न सिध्यति । किङ्कारणम् । उक्तमेतत् न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति । तेन दण्डिना शकटिनेति अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि पद इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उञि च पदे इति ॥

किकस्य विरोधाभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणार्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्संहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति । तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे संहितायां वाक्यार्थाभेदात् । नियोगत इति । परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्यापदान्तत्वात् णत्वप्रसङ्गो न च नश्चापदान्तस्य झलीति नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तु तुकोऽसिद्धत्वात् । श्चुत्व इति । णत्वप्रतिषेधे च श्चुत्वमाश्रयात् सिद्धम् ॥ २९ ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ एवं तर्हीति । ङमा पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो दण्डिनेत्यादौ ङमन्तस्यापदत्वान्न भवति । यद्येवं पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति । नैष दोषः । ह्रस्वादित्यनेन ङमाक्षिप्यते ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङम् तस्य ङमुट् भवति । न वेति । न हि पदस्येत्येतद्विशेष्यं किं तर्हि विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ ङमुट्प्रसङ्गः । एवं तर्हीति । सम्बन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्वसम्बन्धाद् गुडलिडित्रिक्षत्यादौ ध्रुडादयो पदे ऽपि भवन्ति ॥ ३२ ॥

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ किमर्थं मय उत्तरस्य उञः वो वेत्युच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । प्रगृह्यः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । यदि पुनस्तत्रैवोच्यते इको यणचि मय उञो वेति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् किम्वावपनं महत् । मोनुस्वारः हलीति अनुस्वारः प्रसज्येत । वत्वे पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ इह कस्मान्न भवति । वृक्षः । प्लक्ष इति । संहितायामिति वर्तते । एवमप्यत्र प्राप्नोति । किङ्कारणम् । परः सन्निकर्षः संहितेत्युच्यते स यथैव परेण परः सन्निकर्ष एवं पूर्वेणापि । एवं तर्हि अनवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यः परः सन्निकर्ष इति । कश्च साधीयः । यः पूर्वपरयोः । यद्येवानव-

———————

मय उञो वो वा ॥ किमर्थमिति । उञ इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः । प्रगृह्य इति । उञ इत्यत्रेतावित्यनुवर्तनादनितिपरस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसंज्ञा । यदि पुनरिति । यण्ग्रहणानुवर्तनाद्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः । वत्व इति । अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावो हल्परत्वाभावात् । यदा त्वितिपर उञ् भवति तदा किविति । किम्विति । किमु इति । किमू इति रूपचतुष्टयं भवति । प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम् । ऊ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्याद्नुनासिके पक्षे वकारे सति रूपपञ्चतयेन भाव्यमित्याहुः ॥ ३३ ॥

विसर्जनीयस्य ॥ इहेति । स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः । संहितायामिति । पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता न चात्र परमस्तीति संहिताया अभावोन्यथा दधि अत्रेतीगचोरसंहितायामपि इकः पूर्वेणाचः परेण च संहितास्तीति यण् प्रसज्येत । एवमप्यत्रेति । विशेषानुपादानादिति भावः । इको यणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते । एवं तर्हीति । एकसंज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहिता संज्ञा विशेषविहितयाऽवसानसंज्ञया बाध्यते । ननु संज्ञिभेदाद्बाधानुपपत्तिः । परस्य सन्निकर्षस्य संहिता संज्ञा, अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा । उच्यते । संहितावसानकार्ययोरेकवर्णविषयत्वात् कार्यार्थत्वाच्च सज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावं मन्यते । अथ वेति । सन्निकर्षः संहितेतीयतासिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहिता संज्ञा भवति । यद्येवेति । संज्ञिभेदात्संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोनुपपन्न इति भावः । अणोप्रगृह्यस्येति । वावसान इति तत्रानुवर्तते संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोवश्यानुवर्त्यस्तोर्लीति परसवर्णोऽसंहितायां मा भूदग्निचित् लुनातीति ततश्च संहितावसानाश्रयोनुनासिको दधिमधु इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेना-

काशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते। अथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति।एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीय-स्य सत्वं भवतीति । यदयं खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्याह इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात् । तच्च लघु भवति । विसर्जनीयस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति । अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्त-व्यम् । अथेदानीमेतदपि सान्निध्यार्थं पुरस्तादपकृक्ष्यते खरवसानयोः स इत्य-त्रैव । एवमपि कुप्वोः ᳵक ᳶपौ चेत्येवमादिनानुक्रमणेन व्यवच्छिन्नं भो-भगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञा-पयत्याचार्यः न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति । एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञाप-कमेतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति । तत्र कुत एतदिह भविष्यति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति । इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति । यदयं शर्परे विस-र्जनीय इत्याह । अथ वा हलीति वर्तते । क्व प्रकृतम् । हलि सर्वेषामिति । यदि तदनुवर्तते । मय उञो वो वा हलि चेति हल्यपि वत्वं प्राप्नोति। शमुनः शमु-

———————

सम्बन्धः उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थाने सन्दिह्येतेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः संज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमि-त्यर्थः । अन्यथा कस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात् । अथेदानीमिति । एवं सूत्रन्यास-श्चः क्रियते रोरि खरवसानयोः सः रोः सुपि शर्परे विसर्जनीय इति । तत्र शर्परे इत्यत्र र इति वर्तते न तु रोरिति । एवमपीति यदि रोः सुपीत्यस्यानन्तरं शर्परे विसर्जनीयः वा शरि कुप्वोःᳵकᳶपौ चेत्यादिरस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा भोभ-गो इति यत्वं रस्य स्थाने विधीयते तदा स्वरत्रेत्यादावपि प्राप्नोति रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । एवमपीति । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणमन्यथान्यासे तु द्विग्रहणे स-ग्रहणे रुग्रहणं च तत्र खरवसानयोः स इति सग्रहणं खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयग्रहणेन निमीयते रुग्रहणं विसर्जनीयस्य स इति सग्रहणेन तत्र विसर्जनीयस्येति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो भवति । अजेः क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽनृतमुच्यते । आनर्थक्यादनृतं भवति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात् सर्वस्य विसर्जनीयस्य स-कारो न भवति । यदयमिति । विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावाद्विसर्जनीयोऽस्त्येवेति किं तद्विधानेन । ननु ᳵक ᳶपनिवृत्त्यर्थं विसर्जनी-

योस्तु। एवं तर्हि विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरीत्यनुवर्तिष्यते। अथ वा सम्बन्धमनुवर्तिष्यते॥

वा शरि॥ ३६॥ वा शर्प्रकरणे खर्परलोपः *। वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्यः। वृक्षा स्थातारः। वृक्षाः स्थातारः॥

कुप्वो≍क≍पौ च॥ ३७॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेव कुप्वो≍क≍पौ स्याताम्। अद्भिः प्सातम्। वासः क्षौमम्। वचनान्न भविष्यतः। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। पुरुषः त्सरुकः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्धः। नासिद्धः। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीप-

---

यविधानं स्याद् वासः क्षौममद्भिः प्सातमिति। नैतदस्ति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वो≍कपौ चाशरीति ब्रूयात्। अथवेति। लोपसम्बन्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न सम्बध्यते इह तु हलीति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः।

कुप्वो≍क≍पौ च॥ सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजिह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते। वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते। एतच्च सस्येति स्थानिनिर्देशे सिद्ध्यति। योर्विसर्जनीयस्य सत्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः। यदा तु विसर्जनीयस्थाने अनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोत्यशर्परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ≍क≍पयोरसिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति। न च सकारस्य स्थानिवद्भावोऽस्त्ययोगवाहनामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादल्विधित्वात्। वचनादिति। यदि शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य विसर्जनीयस्य≍क≍पौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्। अस्तीति। यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत् कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य≍क≍पप्रसङ्गः। यदेतदिति। विसर्जनीयस्य स इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः स द्विविधः सम्भवति खरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च। तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सत्वे शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते स एव चेहानुवर्तते तदर्थो वाशब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्येऽपवादयोः ≍क≍पयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः। शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्वबाधनार्थां प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाभावाद् अयुक्तोऽनन्तरोऽर्थः स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत् न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यासिद्धत्वं

सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । यद्यदेष पक्षः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इति विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सदन्यत्सम्पद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवञ्च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वोः≍क≍पौ स्याताम् । वासः क्षौममद्भिः प्सातमिति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । शर्परे विसर्जनीयः । वा शरि । ततः । कुप्वोः । कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति । किमर्थमिदम् । कुप्वोः≍क≍पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं ततः≍क≍पौ च भवतः । कुप्वोरित्यत्र । शर्परयोरिति निवृत्तम् । अथवा शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् कुप्वोः≍क≍पौ चेत्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ॥३८॥ सोपदादावनव्ययस्य * । सोपदादौ अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पम् । रोः काम्ये नियमार्थम् * । रोः काम्य इति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति । क्व मा भूत् । गीः काम्यति । पूः काम्यति । उपध्मानीयस्य च * । सत्वं वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे च अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतद्रूपं यथा स्यात् । यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीति उपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति । स्तोश्चुना श्चुः । ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः । उ-

---

नास्ति । नैष दोषः । कार्यभेदात्प्रकरणभेदाद् एकेन हि सकारो विधीयते अन्येन विसर्जनीयः । कश्चिदिति । यद्यपि सर्वशास्त्राविच्छलनं परिभाषाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद् भेदापरामर्शेनैतदुक्तम् । तद्वदिति । चकारेणेति भावः । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेऽनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्वाध्यवसायः योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवानुमानमर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापि भेदावसायस्तत्र विसर्जनीयस्य स इति लिङ्गाभावान्न परिभाषा नापि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनानुकर्षः स्वरितत्वात्त्विह सम्बध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्दसिद्धं विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यैव≍क≍पप्रसङ्गः । स हि≍क≍पयोः कर्तव्ययोः सिद्धः । अथ वेति । योगविभागे प्रसक्तयोः ≍क≍पयोर्निवृत्तिरनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः ॥ ३६ ॥

सोपदादौ ॥ प्रातःकल्पमिति । यद्यपि प्रातःशब्दोऽधिकारणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते । यथा दोषाभूतमहर्दिवा,

ब्जेश्च श्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि प्राप्नोति । अभ्युद्गः । समुद्गः । अकुत्वविषयनिपातनम् । अथ वा नैतदुब्जेरूपम् । किं तर्हि । गमेः द्व्युपसर्गात् डो विधीयते । अभ्युद्गः । समुद्गः ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥ किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहो स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते । किञ्चातः । यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति । अथ इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वमुच्यते । सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति अथ निवृत्तं नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्र सकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं तिरसोऽन्यतरस्यामित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे, इसुसोः सामर्थ्ये, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । यथेच्छसि

भूता रात्रिरित्यादावभूततद्भावः । उपध्मानीयोपध इति । उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वात् उब्ज आर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यते न तु श्रवणार्थ इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य । कुप्वोः प्रकरणाद्यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र प्रत्याहार उपदेशचोदनात् झलां जश् झशीति जश्त्वं बकारः । निपातनादिति । यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोः श्चुना श्चुरिति चुत्वे प्राप्ते झलां जश् झशीत्यनेनान्तरतमोऽपि बकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयते इति भावः । तेन पूर्वत्रासिद्धमिति नन्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचननिषेधे वत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारस्य द्विर्वचननिषेधः । गमेरिति । एवं च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते वत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते ऽनभिधानाच्च घञभावादुब्ग इति न भवति । न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डे घञि चोब्जेः स्वरे विशेषः । डे कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् घञ्यपि थाथादिस्वरेण ॥ ३८ ॥

इणः षः । सत्वस्यासिद्धत्वादिति । इणः ष इत्यनेन यदा सस्य षत्वं विधीय-

तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते । ननु चोक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । यदयमुपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति । अथ वा पुनरस्तु इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते । ननु चोक्तं सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न। यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते । सोपदादौ । इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः । इण उत्तरस्य षकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः । नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः । तिरसोऽन्यतरस्यां सकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे, इसुसोः सामर्थ्ये, नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्येति षकारः । तिरसोऽन्यतरस्यां सकारः । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारोऽनुवर्त्तते षकारग्रहणं निवृत्तम्॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः * । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुंस्कामः । मुहुः काम इति । वृद्धिभूतानां षत्वं वक्तव्यम् । दौष्कुल्यम् । नैष्पुरुष्यम् । प्लुतानां तादौ च * । प्लुतानां तादौ कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पी३ष्टर । वही३ष्टर। नी३ष्कुल । दू३ष्पुरुष । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यम्। किङ्कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद् वृद्धेः । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः । इह कस्मान्न भवति । पितुः करोति मातुः करोति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति

———————

ते तदा सोपदादावित्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात् । वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । असमासेपिग्रहणमिति । अन्तरेणाप्यसमासेऽपिग्रहणं विशेषानुपादानात् समासासमासयोर्णत्वं सिध्यति । न च समासे पूर्वपदात् संज्ञायामग इति नियमेन णत्वस्याप्राप्तिः । नियमं कर्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वान्नियमाभावात्तदेतदसमासेपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेशभेदश्च सस्य विसर्जनीयस्य च।नित्वात् षस्य सकारस्यानित्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रकरणत्वावसायः । सम्बन्धमिति । नचेणः परस्य सकारः प्राप्नोति षकारेण तस्य बाधनाच्चकाराकरणाच्च । तत्र स इति ष इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तेते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित् षकारसम्बद्धाः केचित्सकारसम्बद्धा अनुवर्त्तन्ते इति यथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः ॥ ३९ ॥

इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य ॥ पुंमुहुसोरिति । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते । संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात् षत्वं न भविष्यतीति नार्थः पुंसः प्रतिषेधेन । सकारश्चावश्यं वक्तव्यः षत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धे ऽपि

षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयः रात्सस्येति ।एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ४३ ॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पञ्चकृत्वः करोति । अथ कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् चतुष्कपालश्चतुष्कण्टक इति । नैतदस्ति । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति। नाप्राप्ते पूर्वेण इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव इह बाधिका भवति चतुष्करोति चतुःकरोतीति । एवं चतुष्कपाले ऽपि बाधिका स्यात् । नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते । प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति । तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति पञ्चकृत्वः करोतीति । इदुदुपधस्येति वर्त्तते । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् द्विःकरोति द्विष्करोति त्रिष्करोति त्रिःकरोति । इह न स्याच्चतुः करोति चतुष्करोतीति । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते । द्वित्रिचतुर्णां कृत्वोर्थे वर्त्तमा-

---

षत्वे॒क॒पविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः । ननु सकारस्यापि षत्वं प्राप्नोति सकारस्य षत्वमित्येषोपि स्थितः पक्षः । नैतदस्ति । सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति । षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाभावात् किं सत्वविधानेन । मातुरिति । उभयादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद्रपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वप्रसङ्गः । प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति । उभयादेशत्वान्नायमुः स्थान इति रपरत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयौ मन्यते । लुप्यत इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव । कस्कादिष्विति । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते ॥ ४२ ॥

द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे ॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति पञ्चकृत्व इति । अत्र सकारः प्रसज्येत । अथेति । द्विस्त्रिःशब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्नः । इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह चतुष्कपाल इति । इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं भवत्यव्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रत्ययविसर्जनीय इति । सकारस्य रुत्वे पूर्वस्य रो रि इति लोपः क्रियत इति भावः । लुप्यत इति । रात्सस्येति लोपे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरीति लोपे च ढ्रलोप इति दीर्घप्रसङ्गः । द्विस्त्रिश्चतुर इति । चतुःशब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाद्यत्वादाम् न कृतः द्विस्त्रि-

नानां यो विसर्जनीय इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः । पदस्य कृत्वोर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय इति । कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा । षत्वं विभाषया भून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥ सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे । लुप्ते कृत्वोर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥ एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् । अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥ अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्यते । चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति । प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् । परमसर्पिःकुण्डिका । अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति इसुसोः सामर्थ्य इति । नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः । तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगः । न चात्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो यथान्यत्र । ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात् सर्पिष्करोति । सर्पिः करोतीति । तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे

श्चतुर्णामित्यत्र त्वसुजन्तस्यानुकरणत्वात् नुट् कृतः । पदस्य कृत्वोर्थ इति । ननु पूर्वत्रासिद्धमिति विकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्यं षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेर्नाप्राप्ते नित्ये षत्वे ऽस्यारम्भादस्यापवादत्वमिति अपवादो वचनप्रामाण्यान्नासिद्धो भवति ॥ ४३ ॥

नित्यं समासे ॥ अथेदानीमिति । इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाभावाद्द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्पः प्राप्नोत्येव । नानापदार्थयोरिति । नानाभूतयोः पदार्थयोर्यौ शब्दौ वर्त्तेते तयोर्यो योगो व्यपेक्षालक्षणः स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थीभावो गृह्यते । तस्मिन्निति । व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थः । तद्युक्तमिति । व्यपेक्षालक्षणे सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं लक्ष्यानुरोधात् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । तच्चेति । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमिह परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ नास्तीति षत्वाभावः । यथान्यत्रेति । समासतद्धितसुब्धातुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नास्याश्रीयते इत्यर्थः । ऐकार्थ्य इति । यद्येकार्थीभावलक्षणं सा-

भवेत्प्राप्तिः ॥ १ ॥ यदि कृदन्तमेतत् ततोधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति । किङ्कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । वाक्योपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति । वाक्ये च मे विभाषाप्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति वाक्ये विभाषेति । अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ॥ अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । सिद्धं च मे समासे । किमर्थं तर्हीदमुच्यते । प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम् ॥ अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः । तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत । तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे भवेत् प्राप्तिः । वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् । सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोयम् ॥ ४ ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥ अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थम् । नापदा-

---

मर्थ्ये पूर्वत्राश्रीयते तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात् । ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा ग्राहि द्विविधस्य सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । उक्तमत्रोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद् गोबलीवर्दन्यायात् पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते संप्रेक्षितार्थं समर्थमिति । अथ चेदिति । स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणं कृत्प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिःकुण्डकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति । तदयुक्तम । परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाप्रसङ्गात् । वाक्ये चेति । अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधात् ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं भविष्यति इत्यर्थः । यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थास्यतानुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यधास्यत । केचित्तु नित्यं समास इत्येको योगः । अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याश्रये ऽपि न दोष इत्याहुः। अथ चेदिति । यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं वाचकं तदाऽप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्यं षत्वे प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाभावात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति । किमर्थमिति । इसुसोः सामर्थ्य इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात् समासे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थं नित्यं समासे इति सूत्रमिति प्रश्नः । प्रतिषेधार्थ इति । उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थः । नित्यग्रहणं तु न कर्त्तव्यम । समासेनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेसुसन्तस्याश्रयणीयः ॥ ४५ ॥

न्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । इणः ष इति । नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम् । इहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादिति। अत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थम् । रषाभ्यां नो णः समानपद इति । अत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः । पदान्तस्य नेति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्द्धन्यग्रहणमनुवर्तते इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये ऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ सग्रहणं किमर्थम् । न सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत । सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्युच्यमाने अन्त्यस्य प्रसज्येत । ननु च अन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्त्यार्थे आरम्भे सकारस्य भविष्यति । न पुनराकारस्य स्यात्। स्थानेन्तरतमो भवतीति सकारस्य भविष्यति । भवेत्प्रकृतितोन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात् । आदेशतस्तु अन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत । तस्मात् सकारग्रहणं कर्तव्यम् । उत्तरार्थं च सकारग्रहणं क्रियते । आदेशप्रत्ययोस्सकारस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । चितम् । स्तुतम् । अथ सहिग्रहणं किमर्थम् । न साडः सो भवतीत्येवोच्येत सहेरेव साड्रूपं भवति नान्यस्य । यद्येवं, साडः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः * । साडः षत्वं समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साडो दण्डः साडो वृश्चिक इति । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धम् * । अर्थवतः साड्रूपशब्दस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेत् तद्धितलोपे ऽर्थवत्त्वात् प्रतिषेधः * । अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः । इणः षीध्वमित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं ततः समासेङ्गुलेरित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसंबद्धमिति । रषाभ्यामित्यत्रापदान्तग्रहणानुवर्तनाद् अपदान्तस्येति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं संपद्यते ॥ ५५ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सहेः साडः सः ॥ प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात् । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य बाधप्रसङ्गात् अपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोस्ति। कुतो न खल्वेतदिति । ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोस्य दोषोस्तु । स्थानेन्तरतम इति । षग्रहणमिहानुवर्तत इति भावः । मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति । भवेदिति । यद्यन्तरतम इति सप्तम्याश्रीयते तदायं परिहारः षग्रह-

चेत्तद्धितलोपे ऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साडः साडस्यापत्यं साडिः । अत्र प्राप्नोति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वात् नैष साड्शब्दः । एवमपि सह डेन सडः सडस्यापत्यं साडिः । अत्र प्राप्नोति । तस्मात्साडिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इण्कोः ॥ ५७ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निसेः प्रतिषेधः * । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निंस्से निंस्स्वेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाये इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । एवं तर्हि योगविभागात् सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । नुम्व्यवाये । ततो, विसर्जनीयव्यवाये ततः शर्व्यवाये । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः * । आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुसरः । धूसरः । अल्पमिदमुच्यते सरक इति । सरकादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वर्सं

णानुवृत्तौ स्यात्सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनात्त्यक्तः सप्तम्यां हीको यणचीति यणोऽर्धमात्रकालस्य मात्रिक एवान्तरतमः स्थानी स्यान्न द्विमात्रः । चितामिति । मूर्धन्यानुवृत्तौ तकारस्य टः प्रसज्येत । षकारानुवृत्तौ तु षः । साड इति । दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अडोवयवविशेषः ॥ ५७ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि । निंसेरिति । यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलप्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं सहितानां च प्रवेशाभाव एवं नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । नुमैवेति । एवमुच्यमाने ऽनेकव्यवाये षत्वाप्रसङ्गः । ननुचायमिति । सर्वेषां व्यवायासम्भवाद् यथासम्भवं क्व चित्प्रत्येकं क्व चिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाभावः । इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपकल्पन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः ॥ ५८ ॥

आदेशप्रत्यय ॥ कुसर इति । असेः सरन्नित्यतः सरन्प्रत्ययो कृधूमादिभ्यः किदित्यत्रानुवर्तते कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्भाष्यवार्तिकयोः सरक् पठितः ।

तर्मिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । न वै एतत्सत्वे शक्यं विज्ञातुमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । इह न स्यात् । सर्पिषो यजुष इति । एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धम् । बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति । अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति आहो स्वित् समानाधिकरणा आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति । कश्चात्र विशेषः । आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधः * । आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिसंबिसम् । मुसलंमुसलम् । समानाधिकरणानां चाप्राप्तिः * । समानाधिकरणानां षत्वस्य अप्राप्तिः । एषोकार्षीत् । अस्तु समानाधिकरणा । यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप अत्र न प्राप्नोति । न धातुद्विर्वचने स्थानेद्विर्वचनं शक्यमास्थातुम् । इहापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम् । इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । इह तर्हि अकार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् आदेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि जोषिषत् मन्दिषदिति प्रत्ययस्य यः सकारइति षत्वं न प्राप्नोति । एषोपीटि कृते प्रत्ययस्य सकारः । इह तर्हि इन्द्रो मा वक्षत्स देवान् यक्षत् । नाना-

———————

वर्समिनि । वृतृवदि इति सप्रत्ययः । उणादय इति । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते अतः कृकमिकंसेत्यत्र पृथक्कंसग्रहणात् । नवै एतदिति । षत्वं व्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं सर्पिषा वृक्ष इत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । कृसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति अथेति । अवयवषष्ठ्यामस्यां स इत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येण त्वादेशप्रत्यययोरसम्बन्धः सकारविशेषणत्वात् । सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति साम्यात्पक्षद्वयसम्भावना । बिसंबिसमिति । स्थानेद्विर्वचनमिति मत्वा दोषोपन्यासः । एष इति । एतदस्तकारस्य तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति । एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तु तदवयवः । सिषेचेति । स्थानेद्विर्वचन आदेशावयवः सकारो नत्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो यथा बिसमित्यादौ । सरीसृप्यते इति । ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्याप्राप्रसङ्गः । उच्यते । सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः । सिषेचेत्यादौ तु धात्वादेः षः स इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति । जोषिषदिति । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटो डाटावित्यट् सिप् बहुलं लेटीति सिप् । इति कृत इति ।

विभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥ । नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते । आदेशप्रत्यययोरिति । योगविभागात् सिद्धम् ॥ । योगविभागः करिष्यते । आदेशस्य षो भवतीति । ततः प्रत्ययस्य सकारस्य षो भवतीति । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्त्तव्यः । कथम् । अस्तु तावदवयवषष्ठी । ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेध इति । नैष दोषः। द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम् । यदप्युच्यते समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा । कथं करिष्यति हरिष्यति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां षत्वमिति । यदयं सात्पदाद्योरिति सात्प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्त्वादेशो यः सकार इति । कथमिन्द्रो मा वक्षत् स देवान् यक्षत् । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा ॥ । किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसम्प्रत्ययार्थम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति । यदपि नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्त्योरेष समास इति यदयं शासिवसिघसीनां चेति घसिग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि हि आदेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्।पश्यति त्वाचार्य आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमिति।ततो घसिग्रहणं करोति ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम् । अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत् । सिसिक्षति । अथ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः ।

सागमकस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः । वक्षद्यक्षदिति । वचियजिभ्यां लेट् नानाविभक्तीनामिति । आदेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाऽभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु सिप्सिचोरर्थवत्वादर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः, इडागमभावाभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा एष इत्यत्र तु सकारस्यानर्थकयादयुक्तः । तथा चोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति । एवं तर्ह्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः स्यः सः एवोसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैष इत्यत्र सकारोवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते । यदयमिति । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । नानाविभक्त्योरिति । नन्वाचार्यस्यार्थैश्वर्यभवात्कथं भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः । उच्यते । एकविभक्त्योरयं द्वन्द्वो नानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः सादुग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नोभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं वा तत्र प्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येपि वैयधिकरण्यफललाभः ॥ ५३ ॥

स्तौति ॥ नियमार्थ इति । विशिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुपिष इन्द्रमिति ।

स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति । मैवं विज्ञायि । स्तौतिण्यन्तयोः षण्येवेति । इह न स्यात् । तुष्टाव । षणीति किमर्थम् । सेषिच्यते कोऽविनते ऽनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सतीति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिष इन्द्रम् । सुषुपिष इहेति । अभ्यासादिति किमर्थम् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अभिषिषिक्षति । नैतदस्ति । असिद्धमुपसर्गात्षत्वम् । तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् ॥ यङि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत् । सोषुप्यतेः सन् । सोषुपिषते । अथ वा अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद् धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । अधीषिषति । ननु च षणीत्युच्यते । षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति सत्सप्तमी चेन्नाप्नोति ॥

स्वपेर्लिट् छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन थास् । थासः से तस्य षत्वे अयादेशे यलोपे च नियमाभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव । अभिषिषिक्षतीति । स्थादिष्वभ्यासेनेति वर्तमान उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम् । असिद्धमिति । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्येतन्नाश्रितम् । सनि योऽभ्यास इति । यथाऽत एकहल्मध्य इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यासः सनि योऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति । तेन यङि योऽभ्यासस्तस्माद्धातुसकारस्यापि षणि षत्वं भवति सोषुपिषत इति । अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गषत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्धं षत्वम् । अथ वा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम् । यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाभावो यथा सुषुप्सतीति । अधीषिषतीति । इणो बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाभावः । अजादेर्द्वितीयस्येति सशब्दस्य द्विर्वचनम् । सन्यत इतीत्वम् । धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावात्प्रवर्तते । ननु च षणि इति । षणीति परसप्तमी ततश्च षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्वमिति नियमः क्रियमाणः तुल्यजातीयस्य षण् परस्य सिसिक्षतीत्यादौ षत्वं व्यावर्तयत्यधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात् षण्परत्वाभावात् सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः । सन्यङन्तमिति । समुदाय एव सन्यङन्तावयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः । सत्सप्तमीति । तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीत्वमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात् पौर्वापर्याभावात् ॥ ६१ ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम् । नियमार्थोयमारम्भः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभिसुसूषति । अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते । तद्व्यवाये चाषोपदेशार्थम् । तद्व्यवाये अभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात् । अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च । अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत् । अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थम् । अभिषिषिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ उपसर्गात् षत्वे निस उपसंख्यानमनिणन्तत्वात् * । उपसर्गात् षत्वे निस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्षुणोति । निष्षिञ्चति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनिणन्तत्वात् । इणन्तादुपसर्गात् षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः । न वा वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य । वर्णाश्रयं षत्वम् । तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च । नैवं विज्ञायते इणन्तादुपसर्गादिति । कथं तर्हि । इण उत्तरस्य सकारस्य स चेदिणुपसर्गस्य । स चेत्सकारस्सुनोत्यादीनामिति । तत्र शर्व्यवाये इहैव सिद्धम् । यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति । तत्र को दोषः । इहापि प्राप्नोति विगताः सेचकाः अस्मात् ग्रामात् विसेचको ग्रामः । धातूपसर्गयोश्चाभिसम्बन्धः कृतः । कथम् । सुनोत्यादिभिरत्र उपसर्गं विशेषयिष्यामः । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य उपसर्गस्य य इणिति । सुनोत्यादीनां ष-

---

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ अभिसुसूषतीति । षूप्रेरणे सन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः । अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरिति नियमात् षत्वाभावः । अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात् । अभिषिषेणयिषतीति । अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः । अथ वा सहेनेन सेना सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशो यदा तु कृवृजॄषीति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदास्त्येव षोपदेशत्वम् ॥ ६३ ॥

उपसर्गात् ॥ अनिणन्तत्वादिति । इण्ग्रहणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात् षत्वेन भाव्यम् । न वेति । उपसर्गेण इण् विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम् । वर्णा इवर्णसकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यद्युपसर्गेणेण् विशेष्यते न तु सुनोत्यादिभिरिति । सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते । अपि तूपसर्गः । सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः परः सकारः सामर्थ्यात् सुनोत्याद्यवयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्यापदान्तस्येत्यधिकारात् षत्वस्याप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् कथमिण् विशेष्यते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः । सुनोत्यादीनां उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दो-

त्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात् * । सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वा उपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति । न वावयवस्यानन्यत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अवयवस्यानन्यत्वात् । अवयवोत्र अनन्यः । नामधातोस्तु प्रतिषेधः*। नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभिसावकमिच्छति अभिसावकीयति । परिसावकमिच्छति परिसावकीयति । न वानुपसर्गत्वात् * । नवा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अनुपसर्गत्वात् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चात्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि । सावकीयतिं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रति । सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् । नासावेवं प्रेष्यते । सुनु अभीति । किं तर्हि । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते अभिषुणिवति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥ अप्रतेरिति वर्तते उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् ।इतरथा हि सदिस्तम्भ्योरप्रतेरित्येव ब्रूयात्। अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम् । किम् । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगे ऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः तस्य भविष्यति । कस्य चालम्बनाविदूर्ये । स्तम्भेरेव ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ अथ यः प्राणी अप्राणी च कथं तत्र भवितव्यमनुष्यन्दते मत्स्योदके इति आहो स्विदनुस्यन्दते

षः । सुनोत्यादीनां षत्व इति । यथा विसेचक इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति षत्वाप्रसङ्गः । हेतुमति चेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । न वेति । ण्यन्तस्य योऽवयवो णिच् प्रकृतिस्तस्यानन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम् । नामधातोरिति । तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्गः । न वेति । अभिः क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोतेः सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव षत्वम् । नासाविवमिति । यदा ण्यर्थस्याभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा नास्ति षत्वं यदा तूपसर्गविशिष्टायां क्रियायां प्रयोज्यो नियुज्यते तदा प्रतिबन्धकाभावात् षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अभीति । नायं लौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाभावात् किन्तर्हि सुनोतिसम्बन्धाभावप्रदर्शनाय कल्पितः प्रयोजकव्यापारेणाभेः सम्बन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ॥ ७० ॥

मत्स्योदके इति । यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते । अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन । अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते । अस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थसतत्त्वं देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥ अथानिष्ठायामिति वर्तते उताहो निवृत्तम् । निवृत्तमित्याह । कथं ज्ञायते । योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ विभाषेटः ॥ ७९ ॥

इण्ग्रहणं किमर्थम् । इण्ग्रहणं ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । इण्ग्रहणं क्रियते कवर्गात् ढत्वं मा भूदिति । यक्षीध्वम् । पक्षीध्वम् । किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम् । इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार इति आहो स्विद्धकारविशेषणम् इण उत्तरस्य धकारस्य स चेत् षीध्वंलुङ्लिटान्धकार इति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् * । तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविढ्वे । लुलुविध्व इति । किं कारणम् । परादित्वात् । इट् परादिः । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । अलविढ्वम् । अलविध्वम् । अस्तु तर्हि धकारविशेषणम् । धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः * । धकारपरत्वे षीध्वमि अनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति । लविषीध्वम् । लविषीढ्वम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः * । इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्वमिति । नैष

अनु वि ॥ देवा इति । पण्डिताः पर्युदासं मन्यन्ते सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदाश्रयणस्यायुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्यं भावी ॥ ७७ ॥

इणः षी ॥ इण्ग्रहणमिति । इण्कोरित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात् केवलस्येण इहानुवृत्तिर्दुर्लभा । किं पुनरिति । वार्तिकानुसारेणेड्ग्रहणमिति पाठो युक्तः । इण्ग्रहणमिति तु भाष्ये पाठः । किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक् सम्बध्यन्ते पश्चात्प्रधानेन धकारेणाथ धकार एव विशेषणद्वयेन सम्बध्यत इति प्रश्नः । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येति विज्ञायमाने इटो लिड्भक्तत्वात्पौर्वापर्यायोगाद्विकल्पाप्रसिद्धिः लिड्ग्रहणं चोपलक्षणं षीध्वमोऽपि इटा पौर्वापर्यायोगात् । वचनादिति । लिड्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्तिवचन इति । समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः । धकारपरत्वे इति । इटः परस्य धकारस्येति व्याख्याने षीशब्देन व्यवधानात्पाक्षिकढत्वाप्रसङ्गः । वचनादिति । षीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः । अस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलु-

दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि। अङ्गग्रहणाच्च दोषः।इह न प्राप्नोति। उपदिदीयिढ्वे उपदिदीयिध्वे इति । यो ह्यत्र अङ्गान्त्य इण् न तस्मादुत्तर इट् । यस्माच्चोत्तर इट् नासावङ्गान्त्य इणिति। यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रत्ययविशेषणम् । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् । लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम् ।किमलविढ्वम् अलविध्वमिति । यदेतस्मिन् योगे लिड्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति । ननु चोक्तं धकारविशेषणत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः लविषीध्वं लविषीढ्वमिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलुविध्वे लुलुविढ्वे इति । यदेतस्मिन् योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति । यदप्युच्यते इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इति । अङ्गादिति वक्ष्यामि । ननु चोक्तमङ्गग्रहणाच्च दोष इति । पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य * । अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अग्निसोमौ माणवकाविति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः । तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाही-

——————

विढ्वे लुलुविध्वे इत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येति युक्तः पाठः । क्वचित्तु नैष दोषः । इण उत्तरस्येत्यादि पठ्यते तदयुक्तम् । ग्रन्थसंगत्यभावात् । इण्ग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तदा षीध्वमो धकार इणः परो न भवति षीशब्देन व्यवधानादीकारेण षीशब्दावयवेन व्यभिचाराभावाद् धकारस्य विशेषणयोगः । अङ्गादिति वक्ष्यामीति । इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य षीध्वमोऽवयवस्य ढत्वं भवतीत्यर्थः । तत्र येन नाव्यवधानमिति च्योषीढ्वमित्यादौ ढत्वं भवति पक्षीध्वमित्यादौ त्वङ्गस्यानिणन्तत्वाढ्ढत्वाभावः । उपदिदीयिढ्व इति । युटः परादित्वादिणन्तादङ्गात्पर इण् न भवति युटो व्यवधानात् । यदेतस्मिन्निति । सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः । पूर्वस्मिन्निति । अङ्गग्रहणाननुवृत्तौ युट एवेणा उत्तर इडिति ढत्वविकल्पः सिध्यति । अथ वेति । इणः परो यो धकार इटश्च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां सम्बन्धिनो विभाषा मूर्द्धन्य इत्यर्थः । तत्र येन नाव्यवधानमिति षीध्वमि षीशब्देन व्यवधानमाश्रीयते उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्पः ॥ ८० ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे षत्वं भवतीत्यर्थः । गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवायं न्यायः शास्त्रे आश्रीयते स्वं रूपं शब्दस्येति कृ-

कोनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धयात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धयात्वे ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् । मातुःष्वसा । मातुस्स्वसा । पितुःष्वसा । पितुस्स्वसा । मातुःपितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । मातुःपितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ अस्तिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अनुसृतम् । विसृतमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अभिषन्ति विषन्तीति । न ह्यस्तिः क्रियावचनः । कः पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति । क्रियावचनोऽस्तिः । आतश्च क्रियावचनः । व्यसनुषते । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनेनात्मनेपदं भवति । कर्मव्यतिहारश्च कः । क्रियाव्यतिहारः । प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ।

पग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते सचार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्य वृद्ध्यात्वे प्रातिपदिकन्तु न लौकिकेनार्थेनार्थवत्किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वाभावाद् गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते तस्मिन् प्रवृत्ते मुख्यर्थे गौणे वार्थे प्रयोगः । अथवाशब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरे प्रव र्तते स्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारस्तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं वृद्ध्यात्वे प्रतिपद्यते पश्चात्तु पदार्थान्तरोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम ॥ ८२ ॥

मातुः ॥ सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति । एकदेशविकृतस्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य स इति सकारविधानात्तस्माद्रेफनिर्देशात्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ८५ ॥

उपस ॥ अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाकारे लुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः सम्भवति नान्य इति प्रश्नः । नह्यस्तिरिति । परिस्पन्दनरूपस्यैवार्थस्य क्रियात्वादिति भावः । क्रियावचन इति । न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः । कर्मस्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणामित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दो यत्क्रियायुक्ता इत्यादौ तु क्रियामात्र

उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति । इष्यते उपसर्गात्स्यतेः षत्वम् । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जामिति । प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत् । अनुसूतेरप्रत्ययः अनुसूः । अनुसूः अप्रसमानुसेयः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥ किमर्थं स्वपेः सुपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते । सुपः षत्वं स्वपेर्मा भूत् । सुपेः षत्वमुच्यते स्वपेर्मा भूदिति । विस्वप्नो विस्वप्नगिति । विसुष्वापेति केन न ॥ विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति । हलादिःशेषान्न सुपिः ॥ हलादिःशेषे कृते नैष सुपिर्भवति । इदमिह सम्प्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धलादिःशेषः। इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ इष्यते हलादिःशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणम् । आतश्चेष्यते। एवं ह्याह । अभ्याससम्प्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेति । एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ॥ प्राक्सितसंशब्दनात्स नियमः । उत्तरश्च सुपिः पठ्यते । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । अनर्थके विषुषुपुः ॥ यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति । नैष दोषः । कथम् । सुपिभूतो द्वि-

———

वृत्तिरित्यविरोधः । अभ्यत्यनुषन इति । अभ्यत्यनुभवत इत्यर्थः । प्रादुःशब्दश्चेति । केषां चिच्छब्दानां नियतविषयत्वदर्शनात् । अनुसूतेरिति । अनुसूत इत्यनुसूः। सत्सूद्विषेति क्विप् । चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ् ढलोपोऽकद्रुवा इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति षत्वप्रसङ्गः ॥ ८७ ॥

सुवि ॥ विस्वप्नगिति ॥ स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ्प्रत्ययः । ताच्छीलिकेष्वपि क्व चिद्दृष्ट क्रियाणामुपसर्गयोगः आगामुकमित्यादौ । साधुकारिणि वा प्रत्ययविधानात् । विसुष्वापेति । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते अकृत एव हलादिःशेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्यान्तरङ्गत्वात् षत्वप्रसङ्गः, कृते वा हलादिःशेषे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । हलादिः शेषादिति । संप्रसारणात् प्रागेव परत्वाद्धलादिः शेषः । इष्टं पूर्वमिति । विव्याधेत्यादिसिद्धये । स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाभावः । स्थादीनामिति । स्थादीनां सम्बन्धी नियमो नात्र प्रवर्तते । यस्मात्सादिसूत्रे प्राक्सितादिति वर्तते तेन प्राक्सिताद्ये धातवः तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमित्येवंनियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते सुपिस्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते। अर्थवद्ग्रहण इति । स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवार्थवानवयवयोश्चानर्थक्यं द्विःप्रयोगे ऽप्यर्थस्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम् । सुपिभूत इति । परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम् । तत्र स्थानिवत्त्वात्सुब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्र-

रुच्यते ॥ सुषिभूतस्य द्विर्वचनम् । सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ॥ हलादिः शेषान्न सुषिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुषिः ॥ अनर्थके विषुषुपुः सुषिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ * । कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । गोत्र इत्युच्यमाने इहैव स्यात् । कापिष्ठलिः । इह न स्यात् । कपिष्ठलः । कापिष्ठलायनः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत इति । कथं तर्हि गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वेति ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यस्थः ॥ ९७ ॥ स्थ इति किमिदं धातुग्रहणम् आहो स्विद्रूपग्रहणम् । किञ्चातः । यदि धातुग्रहणम् । गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति । अथ रूपग्रहणम् । सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धातुग्रहणम् । कथं गोस्थानमिति । सवनादिषु पाठः करिष्यते । अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् । कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरिति । स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥

सुषामादिषु च ॥८९॥ अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

इणात्सिद्धं षत्वम् । द्विप्रयोगे ऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम् । विसुष्वापेत्यत्र तु स्वपेर्द्विर्वचनं न सुपेरिति षत्वाभावः । केचित्तु सुषिभूतो द्विरुच्यत इति पठन्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः ॥ ८९ ॥

कपिष्ठलो ॥ कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य स्थलसकारस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः । यस्माद् गोत्रं प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य वा या प्रकृतिः कारणं तदभिधाने षत्वं तेन सर्वमिष्टं सिद्ध्यति । नैवं विज्ञायत इति । न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिन षत्वं न भवतीत्युक्तं भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठितं गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोषः ॥ ९१ ॥

अम्बा ॥ किमिदमिति । यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते स्थशब्दः सकारस्य मूर्द्धन्यं प्रतिपद्यते इति तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थशब्दः षष्ठ्या निर्दिश्यते ततो धातुग्रहणमिति भावः । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वाः सर्वे सवनादयः । स्थःस्थास्थिन्स्थॄणामिति । स्थाशब्दः क्विबन्तः इत्वे षकारप्रतिषेध इति वचनात् प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति । स्थास्थिनीन्प्रत्ययान्तः । स्थॄशब्द ऋप्रत्ययान्तः ॥ १०३ ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०९ ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेधः * ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तरामिति ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् * । स्तुतस्तोमयोः छन्दसि वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात् । पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वम् ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ सनोतेरन इति च । किम् । वचनमनर्थकमित्येव । किङ्कारणम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात् । नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गोसनिमिति । सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् * । सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् । सवनादिषु पाठः करिष्यते । सञर्थं तु * । सञर्थं त्विदं वक्तव्यम् । सिसनिषति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति एतस्मान्नियमान्न भविष्यति । ण्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । सिषानयिषतीति । कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यादण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्तो विज्ञास्यते । अथ वा अयमस्ति अण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः ॥

नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥ किमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते । पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इणन्तादिति तत्रानुवर्तते । अनिणन्तश्चायं नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनिणन्तादपि षत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जलाषाहं माषइत्येव सिद्धं भवति।अथ वा एकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भः अश्वषा इति॥

सिचो यङि ॥ ११२॥ अथ उपसर्गादिति या प्राप्तिः, भवितव्यं तस्याः

स्तुतस्तो ॥ पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति अवग्रहे ऽपि षत्वं प्रवर्तते । तदत्र स्तुतस्तोमग्रहणं प्रत्याख्यायते छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव ॥ १०५ ॥

सनोतेरनः ॥ सिसनीरिति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः ॥ १०८ ॥

नरपर ॥ माष इति । मानं मा मां सनोतीति जनसनेति विट् विड्वनोरित्यात्वम् । विभक्तौ ङसि परत आतो धातोरित्यालोपः । एकदेशविकृतार्थ इति । अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकमनिणन्तादप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति माषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः ॥ ११० ॥

प्रतिषेधेन उताहो न। न भवितव्यम्। किङ्कारणम्। उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधवि-षये आरभ्यते तद्यथैव पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधते। न बाधते। किङ्कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते सात्पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते। सिचो यङीत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवमुप-सर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सिचो यङीत्येतन्न बाधिष्यते। त-स्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम्॥

सोढः॥ ११५॥ किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते। यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। परिषहत इति॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि॥ ११६॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात्*। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति। पर्यसीषहत्॥

सुनोतेः स्यसनोः॥ ११७॥ सनि किमुदाहरणम्। सुसूषति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अभिसुसूषते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अभिसुसूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूः। निसुसूः॥

सदेः परस्य लिटि॥ ११८॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्*। सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परिषस्वजे॥ इति श्रीमद्भग-वत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमा-ह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ १॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम्*। रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातृणाम्। पितृणामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्।

सिचोयङि॥ तस्मादभिसोसिच्यत इति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषेधस्या-सिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति। उच्यते। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगो विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम्॥११२॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र-कैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे। रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह रषाभ्यामिति। योऽसावृकार इति। येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋ-

न वक्तव्यम् । योसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । एकदेशे नुडादिषु चोक्तम् *। किमुक्तम् । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणमिति । तस्माद् गृह्यन्ते। एवमपि न सिध्यति । किङ्कारणम् । अनन्तरत्वात् । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । अड्व्यवाये इत्येव भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्क चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । रषाभ्यां नो णः समासपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । तत अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ऋकाराण्णत्वमिति । यदयं क्षुम्नादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् नार्नमनिरिति । यत्तर्हि तत्रैव तृप्नोतिशब्दं पठति ।

———————

कारेऽस्तीति तन्मतेन केवलस्याप्रयोगादास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातृणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति तन्मते ऽपि रषाभ्यामिति रेफो गृह्यमाणो ऽणत्वाद्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः । न हि वर्णैकदेशा इति । नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येष्वित्युक्तं संध्यक्षरः वार्त्तिके तथा च मांसं न विक्रेतव्यमिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते तत्र मांसबुद्धेरभावात् । यदप्युक्तम् । अण्त्वाद्रेफ ऋकारस्थं रेफं सावर्ण्याद् गृह्णातीति । तदयुक्तम् । नहि ऋकारस्थरेफस्य स्थानप्रयत्नवत्त्वं तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम् । यथा च नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः । एवं वर्णग्रहणे वर्णैकदेशयोरपीति भावः । नुडादिषु चोक्तमिति । अग्रहणपक्षे नुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्व्यापारः यथा अत्र इन्द्र इत्यादावेकारोऽप्यादेशं प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वमिह तु मातृणामिति न क चिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति कस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते भेदेन चोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्या यत्परमित्यर्थः । ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति । न तत्कचिदिति । मात्राचतुर्थस्य पृथगभावात् । एतैरेवेति । येक्षरसमाम्नाये पठ्यन्ते ऽकारादयः ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः सर्वे ते आक्षरसमाम्नायिकाः । अत्र च बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञिति भवार्थे ठञ् प्रयोजनमित्यनेन वा । यदयमिति । इदं ज्ञापकमृकारादपि नो णो भवतीत्यनुमापयति । अथ वा वर्णैकदेशोपीह रेफो गृह्यते । रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते भक्तिव्यवधानेपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते ॥ १ ॥

यत्रापि नूनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति छन्दस्यृदवग्रहादिति । ऋतः । ऋत उत्तरस्य नो णो भवति । ततः छन्दस्यवग्रहात । ऋत इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥ अड्व्यवाये णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः * । अड्व्यवाये णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शनेन । न वान्येन व्यवेतत्वात । * । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । अन्येन व्यवेतत्वात । अन्येनात्र व्यवायः । यद्यप्यन्येनात्र व्यवायः । अटापि तु अस्ति व्यवायः । तत्र अड्व्यवाय इति प्राप्नोति । अटैव व्यवाये भवति । किं वक्तव्यमेतत । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्ग्रहणसामर्थ्यात । यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात् । अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम । किम् । यो अनिर्दिष्टैर्व्यवायः तत्र मा भूत् । कृत्स्नं मृत्स्नेति।यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात, शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात। तत्समुदाये णत्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र * । तत्समुदाये व्यवायसमुदाये णत्वस्याप्रसिद्धिः । अर्केण । अर्घेण । यथान्यथापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति। क्वान्यत्र । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । निंस्से । निंस्स्वेति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा।गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति । किरिणा। गिरिणेति । उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गर्गैः सह न भोक्त-

---

अट्कुप्वा ॥ अड्व्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राडादिव्यवायविषये तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषानिर्दिष्टाङ्गविकलोपतिष्ठत इति यत्राडादिव्यवायोन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवाये णत्वमनुजानाति नान्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः । अड्ग्रहणसाथर्यादिति । सामर्थ्येनाप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति । अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायासम्भवाद् व्यवाय इत्येवाड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैव व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायतइत्यर्थः । अनिर्दिष्टैरिति । अडादिव्यतिरिक्तः । शर्व्यवायेनेति । अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवाये णत्वमुपास्यते। यद्येवमर्केनेति । द्वाभ्यामपि व्यवाये न प्राप्नोत्यर्केणेति। उभयथेति । व्यवायोपलक्षणायाडादानीमुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथासम्भवं णत्वं भवति । सूत्रञ्च इति । प्रातिपदिकान्तेति सूत्रप्र-

ष्यमिति, प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च । कुव्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेधः * । कुव्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किम्प्रयोजनम् । प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीति । हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः * । नुम्व्यवाये णत्वे ऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयम् । अनागमे च णत्वम् * । अनागमे च णत्वं वक्तव्यम् । तृम्फणम् । तृम्फणीयम् । अनुस्वारव्यवाये वचनात्सिद्धम् * । अनुस्वारव्यवाये नो णो भवतीति वक्तव्यम् । तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । नकारे ऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति। प्रेन्वनं प्रेन्वनीयम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम् । नुमो योनुस्वार इति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । तृम्फणं तृम्फणीयम् । एवं तर्हि अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः तत्रानुस्वारे कृते अड्व्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृते ऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् * । पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । तद्धितपूर्वपदस्थाप्रतिषेधार्थम् । तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । खारपायणः । करणप्रियः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यम् । यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद् भवति तत्स्थस्य नियम इति । किञ्च प्रत्येतद् भवति । उत्तरपदं प्रति । संज्ञायां नियमवचने ऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः * । संज्ञायां नियमवचने ऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । अग इति । तत्र को दोषः । तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः । तत्र पूर्वेण संज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । पूर्वपदात्संज्ञायाम् । ततः अगः । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिः तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम् * । न वार्थः प्रतिषेधेन । णत्वं कस्मान्न भवति । यथा सर्वनामसंज्ञायाम् । उक्तं च सर्वनामसं-

———————

सङ्गः । स्रुघ्न इति । स्रुचो हन्यन्तेस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः। प्रेन्वनमिति । इजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भावः । नुमो योनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः ॥ २॥

पूर्व ॥ तद्धितेति । पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । खारपायण इति । खरपस्यापत्यं गोत्रं नडादित्वात् फक् । सम्बन्धिशब्दावि-

ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः । यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति । इहेदानीति । इहेदानीं किं निपातनम् । इहापि निपातनमस्ति । किम् । अणृगयनादिभ्य इति । नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । समानपद इत्युच्यते । न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥*। इह मा भूत् । देवदारुवनम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम् * इह मा भूत् । दीर्घाह्नी शरदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैषा अहन्शब्दात् षष्ठी । का तर्हि । अह्नशब्दात्प्रथमा । पूर्वसूत्रनिर्देशश्च । अथ वा युवादिषु पाठः करिष्यते ॥

वाहनमाहितात् ॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् । इक्षुवाहम् । शरवाहनम् । अपर आह । वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम् । यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूदिति गर्गवाहनमिति ॥

ति । पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव । समानपदमेवेति । समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसङ्गः । एवं विध्यर्थमेतत् सूत्रं न नियमार्थम् । अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति । अत्राहुः । यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति । पद इत्येवापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवात् सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अह्नोदन्तात् ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थः । अथवेति । अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं मा भूत ॥ ७ ॥

वाह ॥ आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वात् भूतकालस्येहाविवक्षेत्यन्ये आहुः । वाहनं वाह्यादिति । वहनीयवाचिन

वा भावकरणयोः ॥१०॥ वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् * । वा प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् * । प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । असमासान्तप्रतिषेधार्थम् । असमासान्तस्य मा भूत् । गर्गभगिनी । दक्षभगिनीति । न वा भवति गर्गभगिणीति । भवति । यदा एतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्याऽस्तीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । तदा न भवितव्यम् । तदा मा भूत् । यदि समासान्तग्रहणं क्रियते । माषवापिणीति । अत्र न प्राप्नोति । लिङ्गविशिष्टग्रहणं चोक्तम् । किमुक्तम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः * । आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । परिपक्वानि । दीर्घाह्नी शरदिति ॥

कुमति च ॥ १३ ॥ अथेह कथं भवितव्यं माषकुम्भवापेण । व्रीहिकुम्भवापेण । किं नित्यं भवितव्यम् आहोस्विद्विभाषया । यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः माषाणां कुम्भवापः माषकुम्भवाप इति तदा नित्यं णत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति माषाणां कुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापः माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

इत्यर्थः । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा भवत्येव ॥ ८ ॥

प्राति ॥ समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः । गर्गभगिनीति । भगिनीत्येस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्वप्रसङ्गः । अन्तशब्दश्चावसानवर्त्येकदेशवाची । यथा वस्त्रान्त इति । गर्गभगोऽस्या अस्तीति । स्वारपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवात्र णत्वं न त्वनेन । माषवापिणीति । ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्षः । नकारान्तेन समासः पश्चाद्दीकार इति सिद्धान्तः । प्रपक्वानीति । अत्र कुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति॥ ११ ॥

कुमति च ॥ अथेति । विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः । विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वात् । न चात्र णत्वेन भाव्यम् । पदव्यवाय इति प्रतिषेधात् । केचिदाहुः । यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध इति ॥ १३ ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ असमासग्रहणं किमर्थम् । समास इति वर्तते । असमासेऽपि यथा स्यात् । प्रणमति । परिणमति । क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति । कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् । पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात् । समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । अथापिग्रहणं किमर्थम् । समासेऽपि यथा स्यात् । प्रणामकः । परिणामकः । यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेऽपिग्रहणेन । निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाद् णत्वं वक्ष्यामि । समासे नियमान्न प्राप्नोति । असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न योगो योगेऽसिद्धः। किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र त्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीति स न दोषो भवति, णोपदेशं प्रति उपसर्गाभावादनिर्देशः * । अगमको निर्देशः अनिर्देशः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च णोपदेशं प्रति क्रियायोगः । एवं तर्हि आहायमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य न च णोपदेशं प्रति उपसर्गोऽस्ति । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः * प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात् प्रनायको ग्राम इति । सिद्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यं प्रत्युपसर्गः तत्स्थस्य नो णो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश इति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । णः उपदेशः णोपदेशः णोपदेशस्येति । किं तर्हि ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोप-

---

उपसर्गो ॥ समास एतद्भवतीति । ननु सुबामन्त्रित इत्यत्रोक्तम् । अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति तेन चर्मनमस्त्रित्यत्र णत्वं न भविष्यति । उच्यते। स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः । समासे नियमादिति । यदा पूर्वपदात् संज्ञायामग इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षः तदैतदुच्यते । समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते । यदा तु समानग्रहणात् समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासग्रहणस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः । न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्याद्योगे योगस्यासिद्धत्वायोगात् । असिद्धत्वेन कार्यासम्पादनादनर्थकत्वमिति भावः । प्रकरणासिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम् । अथवा निष्कृतमित्यादौ विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधेयं न तु सकारस्य । णोपदेशं प्रतीति । उपदिश्यत इत्युपदेशो णश्चासा उपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोद्यते नैवं विज्ञायते इति । उपसर्गग्रहणस्य मा

देशः णोपदेशस्येति ॥

हिनुमीना ॥ १९ ॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम् *। हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रहिणोति। प्रमीणाति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। प्रहिणुतः। प्रमीणाति। सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् * । सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवत्त्वात्। स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैतस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥ लोडिति किमर्थम्। प्रहिमानि कुलानि। प्रवपानि मांसानि। आनिलोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात् *। आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतः आनिशब्दस्य ग्रहणम्। नैषोऽर्थवान्। अनुपसर्गाद्वा *। अथ वा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रयाणिपरियाणीति। अत्रापि न आनिशब्दं प्रति क्रियायोगः। आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः। कथम्। नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानम् *। नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रण्यगदत्। आङा चेति वक्तव्यम्। प्रण्यागदत्। ननु चायमड् गदादिभक्तः गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति। अङ्गस्य अडुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गम्। सोसौ सङ्घातभक्तः अशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम्। एवं तर्हि अड्व्यवाय इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये ऽपीति। तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः। तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥

भूद् गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते ॥ १४ ॥

आनिलोट् ॥ आनिशब्दमिति। क्रियायोगग्रहणस्यैव यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति व्याख्यानम्। योगश्चार्थलक्षणः तत्र प्रयोगविषया क्रियाश्रीयते सा च न क्वचित् संघातस्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः। तत्रायं सूत्रार्थः। उपसर्गात्परस्य समुदायस्य यः आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति। तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् ॥ १६ ॥

नेर्गद ॥ तदिति। तत्र हि निमित्तयोरेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याड्

अनितेः ॥ १९ ॥ अन्तः ॥ २० ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । अनितेरन्तग्रहणं सम्बुद्ध्यर्थम् * । अनितेरन्तग्रहणं क्रियते । सम्बुद्ध्यर्थम् । हे प्राण् । अपर आह । अनितेरन्तः पदान्तस्य । अनितेरन्तग्रहणं क्रियते पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । यो वा तस्मादनन्तरः । अथ वा अयमन्तशब्दोऽस्त्यवयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा । उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । अनितेः समीपे यो रेफस्तस्माद्यस्य यथा स्यात् । प्राणितीति । इह मा भूत् । पर्यनितीति ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते । प्राणिणिषति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् । प्रघ्नन्ति । हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम् * । किमुक्तम् । कुप्वावाये हादेशेषु प्रतिषेध इति ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ २८ ॥ कथमिदं विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति आहो स्विदोकारः परो ऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति । प्रनोमुख्यतम् । अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते ओकारपरो ऽस्मात्सो ऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति । प्रणोवनिर्द्देवता अत्रापि

व्यवाय आश्रितः । इह तु नेः परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाप्रसङ्गः । तत्रापीति । यत्र यन्निमित्तं तत्राड्याडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनितेः ॥ संबुद्ध्यर्थमिति । अनितेर्नकारोऽन्तपदेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात् पदस्यान्तो विज्ञायत इति पदान्तस्येति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते । अपर आहेति । पाठभेदं दर्शयति । वस्तुतस्तु नास्ति भेदः । यो वा तस्मादिति । अस्मिन् पक्षे प्राणिति संबुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः सामीप्य इति । एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते । पर्य्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाभावः ॥ २० ॥

उभौ ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिति । उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति । उभाविव्यस्मिन्नसति साभ्यासानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणे ऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते ऽनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिदं णत्वं स्यादनन्तरस्य तु तक्कौण्डिन्यन्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते ॥ २१ ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ उभयथा च प्रक्रम इति । प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयार्थः क्रमपाठः । भाविन्यपीति । यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते । सांप्रतिकसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम् । अ-

निषेधः प्राप्नोति । उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति । प्रनः मुञ्चतम् । प्रनोमुञ्चतम् । प्र उनः प्रोनः । भाविन्यप्योति णत्वं नेष्यते । भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते । एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम् * । कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । निर्विण्णोहमनेन वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ णेर्विभाषा साधनव्यवाये उपसंख्यानम् * । णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्राप्यमाणम् । प्राप्यमानम् । तद्विधानात्सिद्धम् * । विहितविशेषणं णिग्रहणं ण्यन्ताद्यो विहित इति । अडधिकाराद्वा * । अथ वा अड्व्यवाय इति वर्तते ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यच इत्येव सिद्धम् । नियमार्थोयमारम्भः । इजादेरेव सनुम्कादिति । क्व मा भूत् । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावात् * । सनुमो णत्वे ऽवधारणस्याप्राप्तिः । किङ्कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता । तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति । अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः । सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् । * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपिसनुमामिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रेङ्गणीयम्

उभयथा च प्रक्रमे इत्यस्यायमर्थः । उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविनीति । ओकारार्थउकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः ॥ २८ ॥

कृत्यचः ॥ निर्विण्णस्येति । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् ॥ २९ ॥

णेर्वि ॥ णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः । साधनव्यवाय इति । साधनाभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः साधनशब्देनोच्यते । विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मते न वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराद् ण्यन्ताद्यो विहितः कृदित्याश्रीयते । आडधिकाराद्वेति । ण्यन्तात्परो यः कृदित्येवमाश्रीयमाणे न दोषो ण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात् ॥ ३० ॥

इजादेः ॥ सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवाददोषश्च विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति भावः । सिद्धं त्विति । तेन प्रमङ्गनमित्यादौ णत्वं न भवति । तत इ-

मेऽङ्गम् । कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति । नैष दोषः । हल इति वर्त्तते । क्व प्रकृतम् । हलश्चेजुपधादिति । तद्वै तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः । कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति । इजुपधादित्युच्यते । तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेन तत्र आदिविशेषणं सदिहान्तविशेषणं भविष्यति । कथम् । इजादेरित्युच्यते । तत्र नार्थ आदिविशेषणेन। अथ वा इजादेः सनुम इत्यत्र णेर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यते ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणम् * ।
भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवपणं सोमस्येति । ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं पूञ एव । नेत्याह। अविशेषेण। प्रभापनं, परिभापनम्॥

षात् पदान्तात् ॥ ३५ ॥ षात्पदादिपरवचनम् * । षात्पदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । निष्पानं दुष्पानम् । इह मा भूत् । सुसर्पिष्केण अयजुष्केण । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः । पदान्तादिति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तादिति ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ नशेरशः * । नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह पुनः नशेः ष इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ पदव्यवायेऽतद्धिते *। पदव्यवाये अतद्धित

———————

जादेः सनुम इति योगो विध्यर्थः सम्पद्यते । तत्र नार्थोऽन्तविशेषणेनेति । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम् । तत्र नार्थ इति । इजादेर्हलादित्वासम्भवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं सम्पद्यत इति हलन्तादिजादेः सनुमो यो विहितः कृत् तत्स्थस्येत्येवं विज्ञायमाने ण्यन्ताद्विध्यर्थोऽयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

न भाभूपूकमिगमि ॥ ण्यन्तस्य चेति । ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ३४ ॥

षात् ॥ षात्पदादीति । पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवतीत्यर्थः । पदे अन्त इति । षात्पदादित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात् षान्तात्पदादिति लब्धेऽर्थेऽन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते ॥ ३५ ॥

नशेः ॥ प्रनङ्क्ष्यतीति । नशेः षत्वं षढोः कः सीति कत्वे कृते रूपं मस्जिनशोर्झलीति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद् यश्च सम्प्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः ॥ ३६ ॥

इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति । कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते । नश्चाविसेषोच्येत । आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात् यज्ञः याञ्चा । अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेति । यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते । नष्टाविसेषोच्येत । आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात् । पेष्टा लेष्टा । अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति । यदयन्तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ अनामिति किम् । षणां भवति काश्यपः। असत्यमिदमुच्यते अनामिति । अनाम्नवतिनगरीणां चेति वक्तव्यम् । षण्णवतिः। षण्णगर्यः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् * । यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । त्वङ्मयम् ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥ द्विर्वचने यणो मयः *। द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी । उल्कात्वल्मीकमित्युदाहरणम् । अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी। दध्यत्र मध्वत्रेति उदाहरणम् । शरः खयः * । शरः खय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् । यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी । स्थाली स्थातेत्युदाहरणम् । अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी । वत्सरः क्षीरम् । अप्सराः इत्युदाहरणम् । अवसाने च * ।

क्षुभ्नादिषु च ॥ अविहितेति । न भाभूपूकमिगमीत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ॥ ४७ ॥

अनचि च ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति पाठोयं लेखकप्रमादाद्भ्रष्टः । पर्युदासे ह्यच्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याप्रसङ्गात् । तस्मान्नायं पर्युदासो यदन्यदच इति । किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि नेति । अयं पाठस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते अच उत्तरस्य यरो नूनं द्विर्वचनं सर्वत्राश्रित यतः प्रतिषिध्यते । एवं चानैमित्तिकं द्विर्वचनमवसानेपि भवति । वेत्यधिका-

अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । स्रुक्क् । स्रुक् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः अचि नेति । किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यदच इति ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च * । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी । वा हतजग्धपरे च * । वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम् । पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः * । चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । वथ्सरः । अफ्सराः ॥

उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् * । उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्ने दूरमुत्कन्दः । रोगे चेति वक्तव्यम् * । उत्कन्दको रोगः ॥

शश्छोऽटि ॥ ६३ ॥ छत्वममि * । छत्वममीति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्मश्रुणेति ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥ प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । बुबुधे । ददौ ॥

झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥ सवर्णग्रहणं किमर्थम् । झरो झरि सवर्णग्रहणं समसंख्यप्रतिषेधार्थम् * । झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । किञ्च स्यात् । इह न स्यात् । शिण्ढि पिण्ढि ॥

अ अ ॥ ६८ ॥ इति । किमर्थमिदमुच्यते । अकारोयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य संवृतताप्रत्यापत्तिः क्रियते । किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते । आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः । आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेरअ ॥ १ ॥ आदेशार्थं तावत् । वृक्षाभ्याम् । देवदत्ता३ । आन्तर्यतो विवृ-

---

राश्च वा भवन्ति ॥ ४७ ॥

नादि ॥ वा हतजग्धपर इति । हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपातः । पुत्रहतीति । बहुव्रीहिः । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति वा ङीष् ॥ ४८ ॥

झरो झरि सवर्णे ॥ शिण्ढीति । डकारस्य ढकारे परतो लोपः यथासङ्ख्याश्रयणे तु न स्यात्सवर्णग्रहणात्तु यथासङ्ख्याभावो नहि यथासङ्ख्ये सत्यसवर्णा झरः स्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् ॥ ६५ ॥

अ अ इति ॥ किमर्थमिति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावात्प्रश्नः । अकारोयमिति । सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टः तस्य प्रयोगे संवृतत्वे-

तस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम्। सवर्णार्थं च अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात्। आकारस्य तथा ह्रस्वः। तथा अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः *। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वा माला। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोपि भवितव्यम्। तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम् *। आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। सिद्धं तु तपरनिर्देशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्तव्यः। अत् इति। अपर आह। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। खट्वा माला। नैष दोषः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इदं तर्हि। वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम्। अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। इदं तर्हि अपि काकः श्येनायते। ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम्। किम्। दधीयति। मधूयति। आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम्। आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। सिद्धं तु तपरनिर्देशात् * सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनि-

———

चोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम्। अक्षरसमाम्नायग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम्। किं पुनरिति। अस्मात् पुनः कारणादित्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा। श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः। प्रयोजनं त्वकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः, तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितम्। आदेशार्थमिति। अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम्। वृक्षाभ्यामिति। यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यत इति। तथापि प्रयोजनान्तरसद्भावादिह प्रत्याख्यानादरो न कृतः पूर्वमेव वा प्रत्याख्यानात्। आकारस्येति। इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनम्। नैव लोके नच वेदे अकारोऽस्ति विवृत इति। दीर्घप्रतिषेध इति। दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात् प्लुतस्यापि प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्वचित्तु दीर्घप्लुतप्रतिषेध इति पाठः। इह ह्यान्यकारो विवृतोऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। आदेशस्येति। संवृताकारोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्रहणं प्राप्नोति। भाव्यमानत्वाच्च। उदात्तेति। ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितः तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः, इष्टं च न सिध्यतीति स-

र्देशात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । अदादिति । एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् * । एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अअ इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादश्च चतुर्थोऽध्यायश्चाष्टमः समाप्तः ॥

श्रीकाशीविश्वेश्वरः प्रसन्नोस्तु ॥

र्गुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वात् । सिद्धं त्विति । अद् इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोकारस्तपरः तस्मात्परस्तपर इति एवं द्वितीयस्तपरः ततः स्थान्यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान् गुणान्तरयुक्तान् ग्रहीष्यति । केचिद् ददादिति द्वावपि तपरौ पठितव्याविस्याहुः । एकशेषनिर्देशाद्वेति । षण्मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि षडेव । ततश्चैकशेषस्तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्यते । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादश्च चतुर्थः, अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः ॥

श्रीपतञ्जलये नमः ॥

The Principal Staff & Students

of the

Central Hindu College, Kamachha

Benaras Hindu University

request the pleasure of your company

at the